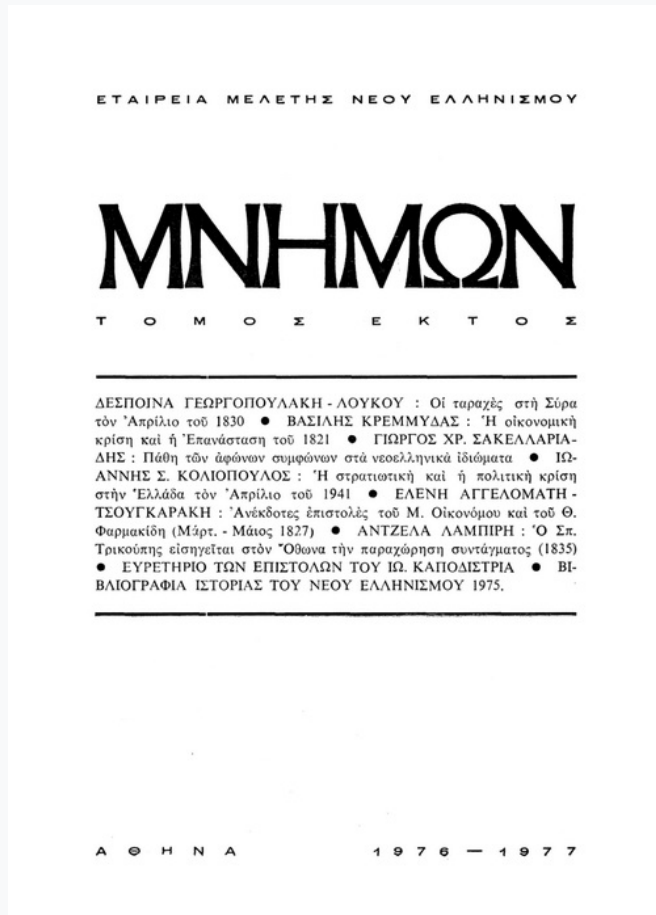

Μνήμων

Τόμ. 6 (1977)

Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1941

ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.174](https://doi.org/10.12681/mnimon.174)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Ι. Σ. (1977). Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1941. *Μνήμων*, 6, 53–74. <https://doi.org/10.12681/mnimon.174>

Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1941 *

Ο Ἀπρίλιος τοῦ 1941 ἀποτελεῖ τραγικό ὄροσημο στήν ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας: τὸ ἐξάμηνο πολεμικό δράμα, πού τόσο ἔντονα ἔζησε ἡ χώρα, τερματιζόταν ἄδοξα κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῆς γερμανικῆς εἰσβολῆς καὶ ἄρχιζε ἡ κατοχὴ κάτω ἀπὸ δραματικὲς συνθήκες. Ὁ νικηφόρος στρατὸς τοῦ Ἀλβανικοῦ μετώπου διαλυόταν, καὶ ἡ Κυβέρνηση — αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ Κράτος — παρουσίαζε σοβαρὰ συμπτώματα ἀποσύνθεσης, ἐνῶ ἡ χώρα ὑπέκυπτε ταπεινωμένη στὸν κατακτητὴ. Πολὺ πιθανό, ἡ κρίση τοῦ Ἀπριλίου 1941 δὲ θὰ γίνεи ποτὲ γνωστὴ σὲ ὅλη τὴν ἔκτασή της. Ἀπὸ τίς πηγές πού ἀναφέρονται στὴν περίοδο αὐτὴ, ἄλλες παραμένουν ἀπρόσιτες στὸ μελετητὴ καὶ ἄλλες χάθηκαν ἢ καταστράφηκαν κατὰ τὴν ὑποχώρηση τοῦ στρατοῦ καὶ τὴν ἀναχώρηση τῆς Κυβέρνησης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Τὰ διαθέσιμα καὶ προσιτὰ στοιχεῖα, καθὼς καὶ οἱ μαρτυρίες τῶν συγχρόνων, δὲ δίνουν τὴν πλήρη εἰκόνα τῆς κρίσης, παρὰ μόνο τὸ περίγραμμά της, φωτίζοντας μερικὰ τίς πτυχές τοῦ δράματος. Ἀξίζει ὁμως, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν εἶναι δυνατό νὰ συναχθοῦν ἀσφαλῆ συμπεράσματα, νὰ διατυπωθοῦν ὀρισμένες παρατηρήσεις στὸ βαθμὸ πού ἐπιτρέπουν τὰ στοιχεῖα πού εἶναι στὴ διάθεση τοῦ σύγχρονου μελετητῆ¹.

Ἡ κρίση τοῦ Ἀπριλίου συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν τελικὴ κατανομὴ τῶν δυνάμεων τῆς χώρας, κατανομὴ πού ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τῆς

* Τὸ ἄρθρο αὐτὸ βασίζεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὴν ὑπὸ ἔκδοση μελέτη τοῦ συγγραφέα «Greece and the British Connection, 1935 - 1941» (Oxford University Press).

1. Τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Στρατοῦ βασίζονται σὲ ἔρευνα τοῦ συγγραφέα τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1975. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποτελοῦν μέρος μόνο τῶν σημειώσεων τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα αὐτὰ καὶ εἶναι ἐκεῖνα πού ἐπέτρεψε ἡ Διεύθυνση Ἱστορίας Στρατοῦ νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν συγγραφὴ μελέτης μὲ θέμα τὴν τελευταία φάση τοῦ Πολέμου 1940 - 1941. Ἡ ἀρμόδια ὑπηρεσία τῆς Διεύθυνσης Ἱστορίας Στρατοῦ κράτησε ὀρισμένα στοιχεῖα, ἐνῶ ἄλλα διέγραψε στὶς σημειώσεις τοῦ συγγραφέα.

έλληνικής στρατιωτικής ήγησης, αφενός να μείνουν αμετάβλητες οι θέσεις των αντιμαχομένων στο Ἀλβανικό μέτωπο και αφετέρου να δοθεί ή άποφασιστική μάχη κατά των Γερμανών στην όχυρωμένη γραμμή της Ἀνατολικής Μακεδονίας. Οι λαμπρές νίκες του ελληνικού στρατού κατά των Ἰταλών είχαν δημιουργήσει στη στρατιωτική ήγηση της χώρας τη δίκαη, όχι όμως και ρεαλιστική, αξίωση να κρατήσει ο στρατός τη θέση του νικητή έναντι των Ἰταλών ως τὸ τέλος, ἄσχετα από την έκβαση της άμυνας κατά των Γερμανών και τις γενικότερες στρατηγικές και τακτικές ανάγκες του πολέμου. Ἀνάλογη ήταν ή αξίωση της στρατιωτικής ήγησης όσον άφορᾷ στην άμυνα στην όχυρωμένη γραμμή της Ἀνατολικής Μακεδονίας. Μολοντί τὰ όχυρά αυτά είχαν κατασκευαστεί για την αντιμετώπιση ἄλλου έχθρου και για ἄλλο είδος πολέμου, ή στρατιωτική ήγηση είχε συνδέσει τὸ γόητρό της με τὰ δαπανηρά αυτά όχυρωματικά έργα και ήταν άποφασισμένη να μην τὰ εγκαταλείψει χωρίς μάχη. Ἦδη από τὸν Ἰανουάριο του 1941, και με άφορμή τις επικείμενες έλληνοβρετανικές συνομιλίες και τὸ ένδεχόμενο συνεργασίας με τὸς Βρετανούς, ο άρχιστράτηγος Παπάγος είχε υποβάλει στην Κυβέρνηση τις άπόψεις του Γενικού Στρατηγείου, οι όποιες άφορούσαν κυρίως στις ανάγκες και τις προοπτικές του Ἀλβανικού μετώπου και της όχυρωμένης γραμμής². Οι άπόψεις αυτές ούσιαστικά δέν απέιχαν πολύ από τη γνωστή άμετακίνητη στάση του Γενικού Στρατηγείου τὸ Μάρτιο του 1941 : ἀπόλυτη προτεραιότητα στο Ἀλβανικό μέτωπο και άμυνα στα όχυρά της Μακεδονίας για την τιμή των όπλων.

Ἐνα ἄλλο θέμα πὸν συνδέεται με την κατανομή των ελληνικών δυνάμεων, άφορᾷ στις έλληνοβρετανικές συνομιλίες του Φεβρουαρίου - Μαρτίου για την άποστολή βρετανικού έκστρατευτικού σώματος στην Ἑλλάδα και την δημιουργία κοινού μετώπου κατά των Γερμανών. Αυτό καθ' έαυτὸ τὸ θέμα βέβαια δέν ένδιαφέρει άμεσα τη μελέτη αυτή, αξίζει όμως να εξεταστεί σὲ συντομία, γιατί εξηγεί τις ελληνικές άπόψεις πὸν προβλήθηκαν καθώς και τὰ κίνητρα πὸν υπαγόρευαν τις άπόψεις αυτές. Τὸ θέμα πὸν προέκυψε εὐθὺς έξαρχής, και τὸ όποιο άποτέλεσε αντικείμενο των διαδοχικών συσκέψεων της 22ας Φεβρουαρίου, άφορούσε στη μεταφορά ελληνικών δυνάμεων στη γραμμή Καϊμακτσαλάν - Βέρμιο - Ὀλυμπος (γραμμή Ἀλιάκμονα), τοποθεσία πὸν υπέδειξαν και οι δύο πλευρές. Σύμφωνα με τὸν Ἑλληνα άρχιστράτηγο, ή γραμμή Ἀλιάκμονα ήταν ή μόνη ένδεδειγμένη από στρατιωτική άποψη και στην τοποθεσία αυτή θά έπρεπε τελικά να συγκεντρωθὸν οι ελληνικές δυνάμεις τόσο από την Ἀνατολική Μακεδονία και την Θράκη όσο και από τὸ δεξιὸ του Ἀλβανικού μετώπου. Μετά την έκκένωση των

2. Ὑπόμνημα Παπάγου, 11 Ἰανουαρίου 1941, Α. Π α π ά γ ο ς, Ὁ πόλεμος της Ἑλλάδος, 1940 - 1941, Ἀθήνα 1945, σ. 327-329.

ἐλληνικῶν δυνάμεων ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἀνατολικά τοῦ Ἀξιοῦ, ἡ Ἑλλάδα θὰ διέθετε στὴν κοινὴ γραμμὴ ἄμυνας 35 τάγματα. Ὁ Παπάγος, ὅπως εἶναι γνωστό, ὑποστήριξε ἀργότερα ὅτι ἀπαραίτητος ὄρος γιὰ τὴν ἐκκένωση αὐτῆ ἦταν ἡ οὐδετερότητα τῆς Γιουγκοσλαβίας καὶ ὅτι γιὰ τὴ λήψη παρόμοιας ἀπόφασης ἦταν ἀνάγκη νὰ διασαφηνιστεῖ πρῶτα ἡ στάση τῆς Γιουγκοσλαβίας. Τὰ ἐπίσημα βρετανικὰ πρακτικὰ τῶν συνομιλιῶν δὲν στηρίζουν τὴ θέση τοῦ Παπάγου, ἀλλὰ μᾶλλον τὴν ἀντίθετη θέση τῆς βρετανικῆς πλευρᾶς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀπόφαση τῆς ἐκκένωσης ἦταν ἄσχετη ἀπὸ τὴν στάση ποὺ θὰ τηροῦσε ἡ Γιουγκοσλαβία. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι δὲν ὑπογράφηκε συμφωνία οὔτε ἀνταλλάχθηκαν ἐπίσημα πρακτικὰ μετὰ τὴ σύσκεψη, ἐπέτρεψε στὸν Παπάγο νὰ ἐρμηνεύσει διαφορετικὰ τὰ σημεῖα τῶν ἀποφάσεων ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐνέργειες γιὰ τὴν ἐνημέρωση τῆς Γιουγκοσλαβίας καὶ τὴ διασαφήνιση τῆς στάσης της³. Ἀλλὰ καὶ ἡ μετέπειτα στάση τοῦ Παπάγου γεννᾷ ἐρωτηματικὰ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ὀρθότητα τῶν ἰσχυρισμῶν του καὶ τὴν εἰλικρίνεια τῶν προθέσεών του. Δηλ. κατὰ πόσο πράγματι δὲν ὑπαναχώρησε μετὰ τὴ συμφωνία, μὲ τὸ πρόσχημα τῆς εἰσόδου γερμανικῶν στρατευμάτων στὴ Βουλγαρία, καὶ κατὰ πόσο ἦταν ἐξαρχῆς διατεθειμένος νὰ προβεῖ στὴν ἐκκένωση τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ στὴν ἐγκατάλειψη τῆς ὀχυρωμένης τοποθεσίας. Δυστυχῶς, στὰ καίρια αὐτὰ ἐρωτήματα δὲν μποροῦν νὰ δοθοῦν ἀσφαλεῖς ἀπαντήσεις, ἐφόσον τὰ ἐπίσημα ἐλληνικὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴ μελέτη τῶν ζητημάτων αὐτῶν δὲν εἶναι ἀκόμη προσιτὰ στὸν ἐρευνητὴ.

Μετὰ τὴν εἴσοδο γερμανικῶν στρατευμάτων στὴ Βουλγαρία (1 Μαρτίου), ἡ μεταφορὰ ἐλληνικῶν δυνάμεων ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία ἦταν, σύμφωνα μὲ τὸν Ἑλληνα ἀριστράτηγο, ἀδύνατη γιὰτὶ ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ δεχτοῦν ἐπίθεση προτοῦ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ σύμπτυξή τους στὴ νέα ἀμυντικὴ θέση⁴. Εἴμαστε σήμερα σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε ὅτι οἱ ἐκτιμήσεις τοῦ Παπάγου γιὰ τὴν ταχύτητα προώθησης τῶν γερμανικῶν δυνάμεων διὰ μέσου τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς παράταξής τους σὲ θέση μάχης ἦταν λανθασμένες : οἱ Γερμανοὶ ὑπολόγιζαν τὸν ἀπαιτούμενο χρόνο σὲ 30-36 μέρες, ὄχι σὲ 15 - 20 ἢ καὶ λιγότερες ὅπως ὑποστήριξε ὁ Παπάγος, δηλ. μεσολαβοῦσε

3. Ἐπίσημα βρετανικὰ πρακτικὰ τῶν συνομιλιῶν τῆς 22ας Φεβρουαρίου καὶ 2ας-4ης Μαρτίου στὰ Βρετανικὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα, F.O.371/33145. Τὰ ἀντίστοιχα ἐλληνικὰ πρακτικὰ παραμένουν ἀκόμη ἀπρόσιτα στὸν μελετητὴ. Βλ. ἐπίσης Παπάγος, ἔνθ. ἀν., σ. 265, A. E d e n, *The Reckoning*, Λονδίνο 1965, σ. 200 κ.έ. Οἱ ἡμιεπίσημες ἐλληνικὲς διπλωματικὲς ἱστορίες (Π. Ν. Πιπινέλη, *Ἱστορία τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδος 1923-1941*, Ἀθήνα 1948, καὶ Β. Π. Παπαδάκης, *Διπλωματικὴ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ πολέμου 1940-1945*, Ἀθήνα 1956) ἀντιπαρέρχονται τὸ ζήτημα τῆς διαφωνίας σιωπηρᾶ.

4. Παπάγος, ἔνθ. ἀν., σ. 266 - 267.

άρκετος χρόνος ὥστε νὰ ἐπιτρέψει νὰ δλοκληρωθεῖ ἡ ἐκκένωση τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς δυνάμεις ⁵. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἐπανειλημμένες προσπάθειες, τόσο ἀπὸ μέρους τῶν Βρετανῶν ὅσο καὶ ἀπὸ μέρους Ἑλλήνων διοικητῶν μεγάλων μονάδων, νὰ μεταπειστεῖ ὁ ἀρχιστράτηγος, ἔμειναν χωρὶς ἀποτέλεσμα ⁶. Ὁ Παπάγος ἦταν ἀποφασισμένος ἡ μάχη κατὰ τῶν Γερμανῶν νὰ δοθεῖ στὰ ὄχυρά, ὅπως ἦταν ἀποφασισμένος νὰ παραμείνει ὁ ἐλληνικὸς στρατὸς νικητῆς ἐναντι τῶν Ἰταλῶν ὡς τὴν τελευταία στιγμή.

Σχετικὰ μὲ τὶς σκέψεις τοῦ Παπάγου γιὰ τὴν ἄμυνα στὰ ὄχυρά, ἰδιαίτερα διαφωτιστικὲς εἶναι οἱ πληροφορίες τοῦ διοικητῆ τοῦ Τμήματος Στρατιᾶς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας (Τ.Σ.Α.Μ) ἀντιστράτηγου Μπακόπουλου. Παρ' ὅλες τὶς ἐπιφυλάξεις πού εὐλογα μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν ⁷ — ἡ ἔκθεση ὑποβλήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς — ἀξίζει νὰ ἐξεταστοῦν, γιατί πιθανὸ νὰ μὴν ἀπέχουν πάρα πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Ὁ Μπακόπουλος ἀναφέρει ὅτι σὲ συνομιλίες πού εἶχε μὲ τὸ βασιλιά Γεώργιο, τὸν πρωθυπουργὸ Κοριζῆ καὶ τὸν Παπάγο, ὅλοι τους «ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὴν μεγάλην ἀνεπάρκειαν τοῦ Τ.Σ.Α.Μ εἰς δυνάμεις καὶ πολεμικὰ μέσα, μοὶ ἐδήλωσαν κατὰ τὰς ἰδίας μεθ'

5. M. van Creveld, *Hitler's Strategy, 1940-1941 : The Balkan Clue*, Καϊμπριτζ 1973, σ. 156 κ. ἑ.

6. Πρακτικὰ ἐλληνοβρετανικῶν συνομιλιῶν 2-4 Μαρτίου 1941, F. O. 371 / 33145· Δ. Κ α θ ε ν ι ὠ τ η, Αἱ κυριώτεραι στρατηγικαὶ φάσεις τοῦ πολέμου 1940-1941, Ἀθήνα 1946, σ. 122 κ. ἑ., καὶ Γ. Τ σ ο λ ἄ κ ο γ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, Ἀθήνα 1959, σ. 63.

7. Οἱ πληροφορίες ἀντλήθηκαν ἀπὸ τὴν ἔκθεση πεπραγμένων πού υπέβαλε ὁ Μπακόπουλος στὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο Στρατοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς. Ἡ μακροσκελὴς αὐτὴ ἔκθεσή του, ὅπως καὶ οἱ ἐκθέσεις τῶν ἄλλων διοικητῶν μεγάλων μονάδων, ὑποβλήθηκε μὲ πρωτοβουλία τῆς κατοχικῆς Κυβέρνησης Τσολάκογλου, πού εἶχε κάθε λόγο νὰ ἀποδείξει ὅτι οἱ κύριοι υπεύθυνοι τῆς διάλυσης τοῦ στρατοῦ ἦταν ἡ Κυβέρνηση καὶ τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο, καὶ ἰδιαίτερα ὁ ἀρχιστράτηγος. Γι' αὐτὸ ἐξάλλου καὶ οἱ μελέτες τοῦ στρατηγοῦ Καθενιώτη — διορίστηκε ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση Τσολάκογλου πρόεδρος Ἐπιτροπῆς στὴν ὁποία ὑποβλήθηκαν πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐν λόγω ἐκθέσεις — πού στηρίζονται κυρίως στὶς ἐκθέσεις αὐτές, δὲν ἔχουν τὴν ἀξία πού θὰ εἶχαν, ἂν εἶχαν συνταχθεῖ ὄχι κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Κατοχῆς, ἀλλὰ σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ, καὶ ἂν ὁ συντάκτης τους ἦταν περισσότερο ἀμερόληπτος. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι μὲ βάσει τὶς ἴδιες ἐκθέσεις ἡ Διεύθυνση Ἱστορίας Στρατοῦ κατέληξε, μὲ ἀνάλογη σχεδὸν μεροληπτικὴ διάθεση, ἀλλὰ μὲ στόχο ὄχι πᾶν τὸν ἀρχιστράτηγο, σὲ ἀντίθετα συμπεράσματα. Βλ. Δ. Κ α θ ε ν ι ὠ τ η, Ἱστορικὸν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, 1940-1941, Ἀθήνα 1945, καὶ Αἱ κυριώτεραι στρατηγικαὶ φάσεις τοῦ πολέμου 1940-1941, Ἀθήνα 1946, καθὼς καὶ Γ ε ν. Ἐ π ι τ. Σ τ ρ α τ ο ὺ (Διεύθυνση Ἱστορίας Στρατοῦ), Ὁ ἐλληνικὸς στρατὸς κατὰ τὸν Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον : Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, Ἀπρίλιος 1941, Ἀθήνα 1959.

ἐκάστου συνομιλίας μου, ὅτι ἀπὸ τὸ Τ. Σ. Α. Μ. δὲν ἀνέμενον ἄλλο τι παρὰ νὰ κρατήσῃ ὑψηλὰ τὴν τιμὴν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἑλληνικῶν Ὀπλων». ⁸ Ὁ διοικητὴς τοῦ Τ. Σ. Α. Μ., ὅμως δὲν ἔμεινε ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὶς δηλώσεις αὐτές. Σὲ ἔκθεσή του πρὸς τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο, μὲ ἡμερομηνία 5 Μαρτίου, ἐξέφρασε τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴν κατανομὴ τῶν δυνάμεων τῆς χώρας κατὰ τῶν Γερμανῶν σὲ δύο μέτωπα. Ἡ κατανομὴ αὐτὴ σύμφωνα μὲ τὶς ἐκτιμήσεις του, θὰ εἶχε σὰ συνέπεια τὴν εὐκόλη διάσπαση πρῶτα τῆς γραμμῆς τῶν ὀχυρῶν καὶ κατόπιν τῆς γραμμῆς Ἀλιάκμονα, καὶ τέλος γρήγορη κατάρρευση τοῦ Ἀλβανικοῦ μετώπου. Πρότεινε λοιπὸν νὰ διατεθοῦν στὸν τομέα τοῦ Τ.Σ.Α.Μ. τρεῖς μεραρχίες ἀπὸ τὸ Ἀλβανικὸ μέτωπο, ἂν τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο ἐπέμενε στὴν δημιουργία μετώπου στὴν γραμμὴ Ἀλιάκμονα ⁹. Συνέπεια τῆς ἔκθεσης αὐτῆς ἦταν νὰ κληθεῖ ὁ Μπακόπουλος στὴν Ἀθήνα, ὅπου συνάντησε τὸν Παπάγο στὶς 11 καὶ 12 Μαρτίου. Σὲ πρόταση τοῦ διοικητῆ τοῦ Τ. Σ. Α. Μ. νὰ διατεθοῦν στὸν τομέα του ἐνισχύσεις ἀπὸ τὸ Ἀλβανικὸ μέτωπο ὁ ἀρχιστράτηγος ἀπάντησε ἀρνητικά, «φοβούμενος μήπως ἐξ αὐτοῦ δυνηθῶσιν οἱ Ἴταλοι νὰ σημειώσουν ἐπιτυχίαν τινά, ἔστω καὶ μικράν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει θὰ ἤθελε νὰ συμβῆ». Καὶ ὁ Μπακόπουλος συνεχίζει : «Εἰς παρατήρησίν μου ὅτι τὸ Ἀλβανικὸν μέτωπον ἐκινδύνευε πρὸ πάντων καὶ ἀσφαλῶς ἐκ μέρους τῶν Γερμανῶν, μετὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ Μακεδονικοῦ τοιοῦτου, ὁ Ἀρχιστράτηγος μοι ἐδήλωσεν ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κυρίως τὸν ἐνδιαφέρει, διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ διὰ τὴν παγκόσμιον γνώμην, εἶναι ὅπως οἱ Ἴταλοι μείνωσι μέχρι τέλους ἠττημένοι παρὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ, τὸ ὁποῖον θὰ συμβῆ ἂν ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κρατήσῃ, τουλάχιστον, τὶς σήμερον ἐν Ἀλβανίᾳ θέσεις του καὶ μέχρι τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν θὰ προσεβάλετο καὶ ὑπὸ τοῦ Γερμανικοῦ Στρατοῦ. Προσέθεσε δὲ ὅτι ἡ τύχη τοῦ Τ. Σ. Α. Μ., λόγῳ τῶν ὀλίγων δυνάμεων, ἄς διαθέτει, εἶναι προδικασμένη καὶ ὅτι ἀπ' αὐτὸ δὲν ἀναμένει παρὰ μόνον ὅπως γράψῃ μίαν σελίδα δόξης διὰ τὴν Ἑλλάδα».¹⁰

Νέα προσπάθεια γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῆς ἀπόφασης τοῦ ἀρχιστράτηγου πρὸς τὸ τέλος Μαρτίου, αὐτὴ τῆ φορὰ γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν δυνάμεων τοῦ Τ. Σ. Α. Μ. στὴν γραμμὴ Ἀλιάκμονα, ἔτυχε τῆς ἴδιας στερεότυπης ἀπάντησης ¹¹.

8. Ἐκθεση ἀντιστρατήγου Μπακόπουλου, Δ.Ι.Σ., Φ. 628/Α/1, σ. 62 κ. ἐ. Βλ. ἐπίσης Γ. Ε. Σ. (Διεύθυνση Ἱστορίας Στρατοῦ), Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς κατὰ τὸν Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον : Ἀγῶνες εἰς τὴν Ἀνατολ. Μακεδ. καὶ Δυτ. Θράκην, Ἀθήνα 1956, σ. 80 κ. ἐ.

9. Γ. Ε. Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 72 - 73.

10. Αὐτόθι, σ. 80 - 81.

11. Αὐτόθι, σ. 100 κ. ἐ.

Οἱ προοπτικὲς τοῦ δευτέρου μετώπου, δηλ. τῆς γραμμῆς Ἀλιάκμονα, δὲν ἦταν καλύτερες. Οἱ βρετανικὲς δυνάμεις ποὺ τελικὰ παρατάχτηκαν στὴν τοποθεσία, μία θωρακισμένη ταξιαρχία καὶ δύο μεραρχίες πεζικοῦ, δὲν ἄρκοῦσαν νὰ καλύψουν τὸ ἐκτεταμένο μέτωπο. Οἱ ἑλληνικὲς δυνάμεις — δύο μεραρχίες πεζικοῦ, ἡ XII καὶ ἡ XX, ποὺ ἀποτελέσαν τὸ Τμήμα Στρατιᾶς Κεντρικῆς Μακεδονίας (Τ.Σ.Κ.Μ.) — μόνο ὀνομαστικὰ ἦταν μεραρχίες. Ἡ XX μεραρχία, σύμφωνα μὲ τὸ διοικητὴ τοῦ Τ. Σ. Κ. Μ ὑποστράτηγου Καρασσο, «συγκροτηθεῖσα ἐσπευσμένως καὶ προχειρῶς κατὰ τὸ τρίτον 10ήμερον Φεβρουαρίου 1941 εἰς περιοχὴν Φλωρίνης ἐκ δύο Συνταγμάτων Πεζικοῦ, ἄνευ πυροβολικοῦ, ἀπὸ ἀξιωματικῶν κατὰ μεγίστην ἀναλογίαν ἐφέδρους, ἀπὸ ὀπλίτας πάσης προελεύσεως καὶ πάσης κατηγορίας μὲ μεγάλην ἀναλογίαν ἀγυμνάστων ἢ ἀτελοῦς ἐκγυμνάσεως, μὲ ὄπλισμόν κατωτέρας ἀποδόσεως, μὲ πολλὰς ἐλλείψεις εἰς ὑλικά διαβιβάσεων, ὄπλισμόν, ἄνδρας καὶ πρὸ παντὸς κτήνη, ἦτο κατὰ τὴν συγκρότησίν της Μονὰς ἄνευ ἐπαρκῶς ἐσωτερικῆς συνοχῆς, μειωμένης ἀριθμητικῆς δυνάμεως καὶ ἠθικοῦ, καὶ σοβαρῶς ἠλαττωμένης μαχητικῆς ἀξίας». ¹² Ἀνάλογη μαχητικὴ ἀξία εἶχε καὶ ἡ XII μεραρχία ¹³. Ἡ γνώμη τοῦ ἀρχιστρατήγου γιὰ τὶς δύο μεραρχίες, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι θὰ περίμενε κανεὶς, ἦταν ἐξίσου δυσμενῆς. «Ἡ συγκρότησίς των», ἀναφέρει σὲ ἐκθεσὴ του γιὰ τὴ συνθηκολόγηση, «ἦτο ἀτελής. Εἶχον πολλὰς καὶ σοβαρωτάτας ἐλλείψεις εἰς ἀξιωματικῶν καὶ ὀπλίτας, οἵτινες κατὰ τὸ πλεῖστον ἦσαν ἀτελοῦς ἐκγυμνάσεως. Ἐν συνόψει ἦσαν Μεραρχίαι σοβαρῶς ἠλαττωμένης μαχητικῆς ἀξίας. Ἄλλ' ἢ ἐξηντηλημένη ἐκ τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῆς Ἰταλίας Ἑλλὰς δὲν διέθετε πλέον ἄλλα μέσων». ¹⁴ Ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ἡ τύχη τῶν δύο μεραρχιῶν ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴ μαχητικὴ τους ἀξία.

Ἐκεῖ ὅμως ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ξετυλιχτεῖ τὸ δράμα τῆς ἀποσύνθεσης τοῦ στρατοῦ ἦταν ἡ Ἠπειρος καὶ ἡ Δυτικὴ Μακεδονία, ὁ τομέας δύο ἀήττητων στρατιῶν (Τμήμα Στρατιᾶς Ἠπείρου καὶ Τμήμα Στρατιᾶς Δυτικῆς Μακεδονίας, Τ. Σ. Η. καὶ Τ. Σ. Δ. Μ. ἀντιστοίχως). Ἐδῶ ἡ συμφορὰ ἦταν τεράστια, καὶ ἀνάλογες οἱ εὐθύνες τῆς στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς ἡγεσίας. Ἀμέσως μετὰ τὴ γερμανικὴ ἐπίθεση, τὴν 6ῃ Ἀπριλίου, τρία σώματα στρατοῦ (14 μεραρχίες) περίμεναν μὲ ἀγωνία ἀπὸ τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο τὴ διαταγὴ σύμπτυξης. Μετὰ τὴ διάσπαση τῆς ἄμυνας στὴ νότια Γιουγκοσλαβία, στὶς 7 Ἀπριλίου, γερμανικὴ φάλαγγα προήλασε πρὸς τὸ νότο μὲ κατεύθυνση τὸ Μοναστήρι καὶ τὴ Φλώρινα, ἐνῶ ἀνατολικότερα ἄλλη φάλαγγα ἀκολουθοῦσε τὴν κοιλάδα Ἀξιοῦ μὲ κατεύθυνση τὴ Θεσσαλονίκη. Στὶς 9 τοῦ

12. Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ Τ.Σ.Κ.Μ., 7 Ἰουλίου 1942, Δ.Ι.Σ., Φ. 627, σ. 81.

13. Ἀδτόθι, σ. 81 κ. ἑ.

14. Ἐκθεση Παπάγου, «Παρατηρήσεις τινες τοῦ Ἀρχιστρατήγου ἐπὶ τῶν συνθηκῶν τῆς συνθηκολογήσεως τοῦ Τ.Σ.Η.», 23 Ἀπρ. 1943, Δ.Ι.Σ. Φ. 634.

μηγὺς εἰσηλθάν οἱ πρῶτες γερμανικὲς μονάδες στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν ἐπομένη οἱ ἡρωϊκοὶ μαχητὲς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατέθεσαν τὰ ὅπλα : τὰ ὄχυρά εἶχαν κυκλωθεῖ καὶ κάθε ἀντίσταση ἦταν μάταιη. Οἱ Γερμανοὶ τώρα ἀπειλοῦσαν καὶ τὰ δύο πλευρὰ τῆς γραμμῆς Ἀλιάκμονα, καθὼς καὶ τὸ δεξιὸ καὶ τὰ νῶτα τοῦ Ἀλβανικοῦ μετώπου. Ἡ μόνη σωστή, ἀπὸ τακτικὴ ἄποψη, λύση ποῦ ἀπέμενε πιά ἦταν ἡ ἐσπευσμένη σύμπτυξη, τουλάχιστο τοῦ δεξιοῦ τοῦ Ἀλβανικοῦ μετώπου, τὸ ὁποῖο διέτρεχε ἄμεσο κίνδυνο κύκλωσης. Στις 11 τοῦ μηνός, προωθημένες μονάδες τοῦ ἐχθροῦ ἤλθαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀριστερὸ τῆς γραμμῆς Ἀλιάκμονα καὶ τὴν ἐπομένη διέσπασαν τὴν ἄμυνά του. Ὁ δρόμος πρὸς τὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἥπειρο ἦταν πιά ἀνοιχτὸς καὶ ἡ τύχη τοῦ Ἀλβανικοῦ μετώπου προδικασμένη. Τὴν ἴδια μέρα, 12 Ἀπριλίου, ἐκδόθηκε ἡ ἀναμενόμενη διαταγὴ σύμπτυξης τοῦ στρατοῦ· ἦταν ὅμως ἄργά πιά.

Πιέσεις ἀπὸ μέρους τῶν διοικητῶν μεγάλων μονάδων στὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο νὰ διατάξει τὴ σύμπτυξη τοῦ στρατοῦ εἶχαν ἀρχίσει πρὶν ἀκόμη ἐκδηλωθεῖ ἡ γερμανικὴ ἐπίθεση, μόλις εἶχαν γίνει σαφεῖς οἱ προθέσεις τῆς Γερμανίας νὰ εἰσβάλλει στὴν Ἑλλάδα. Ἀναφέρεται ὅτι στις ἀρχὲς Μαρτίου ἡ διοίκηση τοῦ Τ. Σ. Δ. Μ. ὑπέβαλε στὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο σχέδιο ποῦ κάλυπτε τὸ ἐνδεχόμενο γερμανικῆς ἐπίθεσης καὶ τὴν ἀποφυγὴ κύκλωσης ἀπὸ τὸν ἐχθρό. Τὸ Τ. Σ. Δ. Μ., τὸ ὁποῖο ἦταν ἡ ἄμεσα ἀπειλούμενη μονάδα τοῦ μετώπου, πρότεινε νὰ συμπτυχθεῖ πρὸς νότο, στὴν τοποθεσία Πίνδος - Βενέτικος - Ἀλιάκμονας, ἐνῶ τὸ Τ. Σ. Η. θὰ συμπτυσσόταν πρὸς δυσμάς. Παρόμοια ἐγκαιρὴ τακτικὴ ὑποχώρηση, ὑποστήριξε ἡ διοίκηση τοῦ Τ.Σ.Δ.Μ., παρείχε πολλὰς ἐλπίδες ὅτι ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς θὰ ἀντέτασσε σοβαρὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ ἄμυνα ἐναντίον τῶν εἰσβολέων καὶ ἦταν δυνατὸ νὰ κρατήσῃ τὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα ὡς τὸ τέλος τοῦ 1941. Τὸ σχέδιο αὐτὸ ἀπορρίφθηκε χωρὶς συζήτηση¹⁵. Ἀπὸ τακτικὴ ἄποψη, βέβαια, ἡ προτεινόμενη σύμπτυξη ἦταν σωστή. Στὴν πράξη ὅμως ἦταν ἴσως ἀνέφικτη. Εἶναι συζητήσιμο κατὰ πόσο ἦταν σὲ θέση ἡ ἐξασθενημένη Ἑλλάδα νὰ παρατείνει, σὲ τέτοια κλίμακα καὶ στὸ ἔδαφός της, τὶς ἐχθροπραξίες ἐναντίον τοῦ Ἄξονα, καὶ ἀκόμη ἂν ἦταν ἐνδεδειγμένο νὰ συνεχίσει τὸν ἄνισο ἀγῶνα, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποῦ οἱ βαλκανικοὶ της σύμμαχοι τὴν ἐγκατέλειπαν καὶ ἡ Βρετανία δὲν ἦταν διατεθειμένη νὰ παράσχει τὴν ἀπαιτούμενη στρατιωτικὴ βοήθεια. Δεδομένου ὅμως ὅτι ἡ ἀπόφαση τῆς ἑλληνικῆς Κυβέρνησης ἦταν νὰ ἀντιτάξῃ ἄμυνα ἐναντίον τῆς Γερμανίας ὅπωςδὴποτε, ἡ πρόταση τοῦ Τ. Σ. Δ. Μ. περὶ ἀποτελεσματικῆς ἀντίστασης θὰ ἔπρεπε κάποτε νὰ ἐξεταστεῖ, τουλάχιστον ἀπὸ στρατιωτικὴ ἄποψη. Ἡ λύση ποῦ τέλικά υἱοθετήθηκε, ἀποδείχτηκε, τόσο ἀπὸ στρατιωτικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ πολι-

15. Κ α θ ε ν ι ὠ τ η ς, Στρατηγικαὶ φάσεις, σ. 122 κ. ἑ.

τική άποψη, λύση αυτοκτονίας. Ἀσφαλῶς, ὁ ἔνδοξος στρατὸς τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Ἰταλῶν ἦταν ἄξιος ἐνὸς καλύτερου τέλους ἀπὸ αὐτὸ ποῦ τοῦ ἐπιφύλαξε ἡ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ ἡγεσία τῆς χώρας. Εἶναι πολὺ ἀμφίβολο, ὅμως, ἂν ὁ Παπάγος ἦταν σὲ θέση νὰ ἀναπτύξει πρωτοβουλία αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἢ νὰ ἐπιβάλλει τίς ἀπόψεις του στοὺς ἐπιτελεῖς καὶ στοὺς στρατηγούς του. Ὁ ἀρχιστράτηγος ἀντιμετώπιζε δύο διαμετρικὰ ἀντίθετα ρεύματα, τὸ ἓνα τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἡγεσίας του μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν βασιλιὰ ποῦ ἦταν ὑπὲρ τῆς συνέχισης τοῦ ἀγώνα στὸ πλευρὸ τῶν Βρετανῶν ὡς τὴν τελικὴ νίκη, καὶ αὐτὸ ποῦ ἀντιπροσώπευαν ὀρισμένα στελέχη τῆς Κυβέρνησης καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας, ἡττοπαθῆ ἢ γερμανόφιλα. Γνωρίζουμε τώρα ὅτι ὁ Παπάγος ἐνέδωσε στὶς πιέσεις τῶν Βρετανῶν, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἑλληνοβρετανικῶν συνομιλιῶν τοῦ Μαρτίου, νὰ παρατάξει ἔστω καὶ τίς συμβολικὲς δυνάμεις ποῦ παρέταξε στὸ πλευρὸ τῶν βρετανικῶν δυνάμεων, μόνον ἔπειτα ἀπὸ παρέμβαση τοῦ βασιλιᾶ, παρέμβαση μάλιστα ποῦ ὑποβίβασε τὸν ἀρχιστράτηγο σὲ ἀπλὸ ἐκτελεστικὸ ὄργανο.¹⁶ Συγχρόνως, φαίνεται ὅτι ὁ Παπάγος δεχόταν πιέσεις ἀπὸ στελέχη τοῦ Γενικοῦ Στρατηγεῖοῦ νὰ ἀποφύγει μὲ κάθε θυσία τὸν πόλεμο μὲ τὴν Γερμανία. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ, μὲ βάση τὰ γερμανικὰ ἀρχεῖα, ὅτι στὶς 12 Μαρτίου ἔγιναν σαφεῖς προτάσεις στὴν γερμανικὴ Κυβέρνηση ἀπὸ στελέχη τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, γιὰ τὴν ἀποφυγὴ γερμανικῆς ἐπίθεσης μὲ τὰ γνωστὰ ἀνταλλάγματα ποῦ ἀπαιτοῦσαν οἱ Γερμανοί.¹⁷ Ἡ συμπεριφορὰ καὶ οἱ ἐνέργειες ὀρισμένων πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κρίσης τοῦ Ἀπριλίου, ἂν καὶ δὲ στοιχειοθετοῦν σαφὴ κατηγορία προδοσίας, ἐνισχύουν τίς ὑπόνοιες ὅτι ἡ ἀπόφαση γιὰ ἀντίσταση ἐναντίον τῶν Γερμανῶν δὲν ἦταν καθολικὰ ἀποδεκτὴ στοὺς κύκλους τῆς κυβέρνησης καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας. Ἐν ὄψει λοιπὸν τῶν ἀντίθετων αὐτῶν ρευμάτων καὶ κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῆς τεράστιας εὐθύνης τῆς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ κατανοηθεῖ ἡ στάση τοῦ Παπάγου καί, εἰδικότερα, ἡ ἔλλειψη ἀποφασιστικότητας ποῦ ἔδειξε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κρίσης.

Στὸ μέτωπο, κοινὴ πεποίθηση τῆς ὀλότητας σχεδὸν τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας ἦταν ὅτι ἡ συνέχιση τοῦ πολέμου ἀπέβαινε μάταιη. Παράδοση ὅμως στὸν ἡττημένο ἐχθρὸ ἀποκλειόταν, καὶ ἔτσι ἡ μόνη λύση ποῦ ἀπέμενε, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη αὐτή, ἦταν παράδοση στοὺς Γερμανοὺς μὲ ἔντιμους ὄρους. Ἡ λύση αὐτὴ προτάθηκε στὸ διοικητὴ τοῦ Τ. Σ. Η. ἀντιστράτηγο Πιτσιῖκα, πρὶν ἀπὸ τὴν γερμανικὴ ἐπίθεση, ἀπὸ τὸ διοικητὴ τοῦ Α' Σώματος ἀντιστράτηγο Δεμεσίτσια. Τὴν ἴδια γνώμη εἶχε καὶ ὁ διοικητὴς τοῦ Β'

16. Πρακτικὰ τῶν ἑλληνοβρετανικῶν συνομιλιῶν, 4 Μαρτίου 1941, F.O. 371/33145.

17. C r e v e l d, ἐνθ. ἀν. σ. 133,

Σώματος ἀντιστράτηγος Μπάκος, ποὺ πίστευε ὅτι ἦταν πιά ἀργὰ νὰ ἐπιχειρηθεῖ σύμπτυξη ἀπὸ τὸ μέτωπο, γιατί θὰ εἶχε ὡς συνέπεια τὴ διάλυση τοῦ στρατοῦ. Στις 11 Ἀπριλίου ὁ Πιτσίκας πληροφοροῦσε τηλεγραφικῶς τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο γιὰ τὴ γνώμη τῶν δύο σωματαρχῶν του σχετικὰ μὲ τὴ σύμπτυξη καὶ τὴν ἀνάγκη ἀναζήτησης «λύσεως», ἡ ὁποία θὰ ἐξασφάλιζε «[τὴν] σωτηρίαν καὶ [τὸ] γόητρον [τοῦ] νικητοῦ Στρατοῦ μας». ¹⁸ Τὴν ἴδια λύση ὑποστήριζε καὶ ὁ διοικητὴς τοῦ Τ.Σ.Δ.Μ. ἀντιστράτηγος Τσολάκογλου, ὁ ὁποῖος, σὲ ἐρώτηση τοῦ ἀρχιστράτηγου στις 11 Ἀπριλίου σχετικὰ μὲ τὴν δυνατότητα σύμπτυξης, ἀπαντοῦσε ὅτι ἡ εὐκαιρία παρόμοιου ὑποχωρητικοῦ ἐλιγμοῦ εἶχε παρέλθει. ¹⁹ Ἡ διαταγὴ γιὰ σύμπτυξη ἐκδόθηκε στις 12 Ἀπριλίου (9.30 π.μ.) καὶ σήμανε τὴν ἀρχὴ τῆς κρίσης τόσο στὸ στρατὸ ὅσο καὶ στὴν Κυβέρνηση.

Ἡ ἀδικαιολόγητη καθυστέρηση ἐκδοσης τῆς διαταγῆς σύμπτυξης εἶχε σοβαρὲς ἐπιπτώσεις στὸ μέτωπο· καλλιεργήθηκαν, τόσο μεταξὺ τῶν ὀπλιτῶν ὅσο καὶ μεταξὺ τῶν ἀξιωματικῶν, πνεῦμα ἀπέθειας πρὸς τοὺς ἀνωτέρους καὶ δυσαρέσκεια κατὰ τῆς Κυβέρνησης, τῆς ὁποίας ἡ ἀδράνεια φαινόταν ἀσυγχώρητη. Ἡ σύμπτυξη τοῦ στρατοῦ, ποὺ ἄρχισε τὴν ἡμέρα ἐκδοσης τῆς διαταγῆς, σύντομα ἐξελίχθηκε σὲ ἄτακτη ὑποχώρηση. Διαρροὴ ἀνδρῶν καὶ ομάδων ἀναφέρονταν ἀπὸ πολλοὺς διοικητὲς, καὶ στις 15 Ἀπριλίου πῆρε τὴ μορφὴ μαζικῶν λιποταξιῶν. Αἰτία τῆς κατάστασης αὐτῆς ἦταν κυρίως ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ συνέχιση τοῦ πολέμου ἦταν πιά μάταιη καὶ ὅτι ὁ στρατὸς εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ στὴν τύχη του ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἡγεσία τῆς χώρας. Ἡ ἐξάντληση τῶν μαχητῶν, καθὼς καὶ ἡ συχνὴ διακοπὴ τῶν τηλεφωνικῶν ἐπικοινωνιῶν μεταξὺ τῶν μονάδων συνέβαλαν ἀσφαλῶς στὴ σύγχυση. Ὁ διοικητὴς τοῦ Τ.Σ.Δ.Μ. ἀγνοοῦσε τὴν ἐκβαση τῆς μάχης στὸ ἀριστερὸ τῆς γραμμῆς Ἀλιάκμονα καὶ πληροφορήθηκε τὴ διάσπαση τῆς γραμμῆς στις 13 Ἀπριλίου ἀπὸ τὸ διοικητὴ τοῦ Τ. Σ. Κ. Μ., τὸ ὁποῖο πάλι εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τὰ ὑποχωροῦντα βρετανικὰ στρατεύματα καὶ ὑποχωροῦσε ἄτακτα μὲ κατεύθυνση τὴν Ἠπειρο. Τὴν ἐπομένη (14 Ἀπριλίου) οἱ δύο μεραρχίες τοῦ Τ.Σ.Κ.Μ. τέθηκαν, μὲ διαταγὴ τοῦ Γενικοῦ Στρατηγεῖου, ὑπὸ τὴ διοίκηση τοῦ Τ. Σ. Δ. Μ., ὅταν πιά οἱ μεραρχίες αὐτὲς εἶχαν ἤδη παῦσει νὰ ὑπάρχουν ὡς συγκροτημένες μονάδες. Τὸ ἀπόγευμα τῆς 15ης ὁ διοικητὴς τῆς XII μεραρχίας ἀνέφερε στὸν διοικητὴ τοῦ Τ. Σ. Κ. Μ., «ὅτι ὄλαι αἱ Μονάδες τῆς Μεραρχίας εἶχον διαλυθῆ κατὰ τὴν ἄφιξίν των εἰς χῶρον νοτιῶς τοῦ Ἀλιάκμονος, τῶν ἀξιωματικῶν ἀδυνατουμένων νὰ συγκρατήσωσι τοὺς φεύγοντας ἄνδρας, ὅτι ἡ Μεραρχία

18. Τ.Σ.Η. πρὸς Γενικὸ Στρατηγεῖο, Α. Π. 9113/111, ἐξαιρετικῶς ἐπείγουσα, 11 Ἀπρ. 1941, Δ.Ι.Σ., Φ. 634. Βλ. ἐπίσης Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 98.

19. Τσολάκογλου, ἐνθ. ἀν., σ. 70 κ. ἐ., Παπάγος, ἐνθ. ἀν., σ. 301 - 302, Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 98 - 99.

του δὲν ἀπετελεῖτο πλέον παρά μόνον ἀπὸ τὸν ἴδιον καὶ τὸ ἐπιτελεῖον του καὶ τοὺς διοικητὰς τῶν Συναγμάτων του». Ἡ ἄλλη μεραρχία τοῦ Τ. Σ. Κ. Μ. ἢ ΧΠ εἶχε τὴν ἴδια τύχη.²⁰

Δραματικὴ ἦταν ἡ κατάσταση καὶ στὸν τομέα τοῦ Τ. Σ. Δ. Μ., οἱ μονάδες τοῦ ὁποῖου διέτρεχαν ἄμεσο κίνδυνο κύκλωσης. Ὁ διοικητὴς του, ποὺ εἶχε ἐγκαταστήσει τὸ σταθμὸ διοίκησης, σύμφωνα μὲ τὴ διαταγὴ σύμπτυξης, στὴν Καλαμπάκα, εἶχε χάσει κάθε ἐπαφὴ μὲ πολλὰς μονάδες του. Τὴν κατάσταση αὐτὴ ἀνέφερε στίς 15 Ἀπριλίου στὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο, τὸ ὁποῖο ἐνέκρινε τὴν πρότασή του νὰ συμπτυχθοῦν αἱ μονάδες τοῦ Τ. Σ. Δ. Μ. μὲ κατεύθυνση τὴν Ἡπειρο, ποὺ ἦταν καὶ ἡ μόνη ἀνοιχτὴ κατεύθυνση καὶ ὄχι πρὸς νότον ὅπως προέβλεπε ἡ διαταγὴ σύμπτυξης.²¹ Στὸν τομέα τοῦ Τ. Σ. Η. ἡ κατάσταση δὲν ἦταν καλύτερη· ἀντίθετα, οἱ προοπτικὲς σύμπτυξης ἦταν χειρότερες, ἐξαιτίας τῆς ἀνεπάρκειας τοῦ ὀδικοῦ δικτύου στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἡπείρου. Τὸ ἠθικὸ τῶν ἀνδρῶν ἦταν χαμηλό, ἰδίως ἐκείνων τῶν μονάδων ποὺ πολεμοῦσαν διαρκῶς ἐπὶ πέντε μῆνες καὶ εἶχαν ὑποστῆ τὸ βαρὺ χειμῶνα τῶν ἀλβανικῶν βουνῶν. Γιὰ τοὺς ἄνδρες τῆς VIII μεραρχίας, τῆς φημισμένης μεραρχίας Ἡπείρου, σύμπτυξη σήμαινε ἐγκατάλειψη τῶν ἐστιῶν τους στὸν ἐχθρό.²² Ἡ ἀποσύνθεση τοῦ Τ.Σ.Η. φαίνεται ὅτι ἄρχισε στὸ Β' Σῶμα καὶ συγκεκριμένα στὴ V μεραρχία (Κρήτης). Σὲ ἀναφορὰ του πρὸς τὸν Πιτσιάκα, ὁ διοικητὴς τοῦ Β' Σώματος ἀνέφερε στίς 15 Ἀπριλίου σχετικὰ μὲ τὴν V μεραρχία: «Ἀπὸ τῆς ἐπελεύσεως τοῦ σκότους ἤρξατο διαρροὴ ὀλοκλήρου τῆς Μεραρχίας οὐδενὸς τμήματος μὴ δυναμένου [sic] νὰ θεωρηθῆ ὡς συγκροτημένον. Τοῦτο μοὶ ἀνέφερε προσωπικῶς ὁ Διοικητὴς τῆς Μεραρχίας διὰ τῆς φράσεως. «Δὲν ὑπάρχει V Μεραρχία». Στὴ συνέχεια ἔλεγε ὅτι ὁ διοικητὴς πεζικοῦ τῆς μεραρχίας συνταγματάρχης Παπαδόγκονας ἀνέφερε ὅτι κανεὶς ἐξωματικὸς δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐπιβάλλει τὴν τάξη στοὺς στρατιῶτες, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἔστρεφαν τὰ ὄπλα κατὰ τῶν ἀξιοματικῶν. Διαρροὴ ἐπίσης παρατηρήθηκε καὶ στὴ XV μεραρχία, γιὰ νὰ γενικευτεῖ σύντομα σὲ ὀλόκληρο τὸ Β' Σῶμα.²³ Τὸ Α' Σῶμα, ἂν καὶ δὲν εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀκόμη, διέτρεχε τὸν ἴδιο κίνδυνο. Τὸ σῶμα αὐτὸ ἀντιμετώπιζε σφοδρὴ ἰταλικὴ ἐπίθεση, ἐνῶ περίμενε νὰ ὀλοκληρώσει τὴ σύμπτυξή του τὸ Β' Σῶμα γιὰ νὰ συμπτυχθεῖ κατόπιν καὶ τὸ ἴδιο²⁴.

Ἡ ἐπίσημη ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τὸν Β' Παγκόσμιον

20. Ἔκθεση Καρασσου, Δ.Ι.Σ., Φ. 627, σ. 73.

21. Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 122 - 123.

22. Αὐθόθι, σ. 123 κ. ἔ.

23. Β' Σῶμα πρὸς Τ.Σ.Η., Α.Π. 8598, 15 Ἀπρ. 1941, 4.45 π.μ., Δ.Ι.Σ., Φ. 634.

24. Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 138, 139.

Πόλεμο ἀποδίδει τὴν ἀποσύνθεση τοῦ Τ. Σ. Η. στοὺς ἐξῆς λόγους : α) τὴν ἐπίθεση ἀπὸ μιὰ ἀκόμη μεγάλη δύναμη· β) τὴν ταχεία κατάρρευση τῆς γιουγκοσλαβικῆς ἄμυνας· γ) τὴν ἡρωϊκὴ ἀλλὰ βραχεία ἀντίσταση τοῦ Τ.Σ.Α.Μ. καὶ δ) τὴν κατάρρευση τοῦ ἑλληνοβρετανικοῦ μετώπου στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία. Οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς καλλιέργησαν στοὺς ἀξιωματικούς καὶ ὀπλίτες τοῦ Τ.Σ.Η. τὴν πεποίθηση ὅτι περαιτέρω ἀντίσταση ἦταν μάταιη. Παράλληλα ὅμως, ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ ἀποφύγουν πάση θυσία τὴν ταπεινωτικὴ παράδοση στοὺς Ἰταλοὺς.²⁵ Στοὺς λόγους αὐτοὺς πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ ἐξάντληση ὀρισμένων μονάδων. Ἡ V μεραρχία πολεμοῦσε χωρὶς ἀνάπαυλα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου ὑπὸ σφοδρὸ βομβαρδισμό καὶ ἀντίξοες καιρικὲς συνθήκες.²⁶ Σχετικὰ μὲ τοὺς ἄνδρες τῆς V μεραρχίας, πρόσθετος λόγος ἦταν πιθανὸν ἡ δυσαρέσκειά τους κατὰ τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἡγεσίας τῆς χώρας, ἡ ὁποία ἐλάχιστα φαινόταν νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς Κρήτης. Ἐνδεικτικὸ τῆς δυσαρέσκειας τῶν Κρητῶν εἶναι ἴσως καὶ τὸ ἐπεισόδιο τῆς δολοφονίας τοῦ διοικητῆ τῆς V μεραρχίας ὑποστράτηγου Παπαστεργίου, μόλις ἐπέστρεψε στὴν Κρήτη. Ὁ δολοφόνος παρέμενε ἀσύλληπτος, ἐνῶ οἱ Κρητὲς ἀρνοῦνταν νὰ τὸν παραδώσουν στὶς ἀρχές.²⁷ Ἐπίσης, τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἢ Μακεδονία καὶ ἡ Θράκη εἶχαν ἤδη περιέλθει στὴν κατοχὴ τῶν Γερμανῶν ἀσφαλῶς ἐπηρέασε τοὺς ἄνδρες ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς περιοχὲς αὐτὲς. Τέλος, ἡ ἥττοπαθὴς στάση στελεχῶν τῆς Κυβέρνησης καθὼς καὶ ἀνώτερων ἀξιωματικῶν δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μὴν ἔχει ἀντίκτυπο στὸ ἠθικὸ τοῦ στρατοῦ.

Συμπτώματα ἥττοπάθειας ἢ καὶ πανικοῦ μεταξὺ μελῶν τῆς Κυβέρνησης καὶ στελεχῶν τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου ἦταν ἐκδηλα εὐθὺς μετὰ τὴ γερμανικὴ εἰσβολὴ καὶ ἰδίως μετὰ τὴ διάσπαση τοῦ μετώπου στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία. Σύμφωνα μὲ μαρτυρίες τῆς ἐποχῆς, ὁ βασιλιάς Γεώργιος ἀντιμετώπιζε μιὰ πανικόβλητη Κυβέρνηση καὶ ἥττοπαθεῖς ἀξιωματικούς, καὶ προσπαθοῦσε μὲ διάφορα μέτρα νὰ συγκρατήσῃ τὴν κατάσταση.²⁸ Ἀλλὰ οἱ προσπάθειές του δὲν τελεσφόρησαν : στὶς 15 καὶ 16 Ἀπριλίου ὁ ὑφυπουργὸς Στρατιωτικῶν Παπαδήμας ἐξέδωσε σειρὰ διαταγῶν μὲ τὶς ὁποῖες δινόταν ἄδεια σὲ ἐφεδρὺς ἀξιωματικούς καὶ ὀπλίτες διάφορων κλάσεων, κυρίως νεοσυλλέκτων ἢ προερχόμενων ἀπὸ καταληφθεῖσες ἤδη περιοχὲς, ποὺ κρί-

25. Αὐτόθι, σ. 142.

26. Αὐτόθι, σ. 127.

27. Palairer πρὸς Foreign Office, Τηλ. ἀρ. 15, Χανιά, 30 Ἀπρ. 1941, F. O. 371/29830.

28. Palairer πρὸς Foreign Office, τηλ. ἀρ. 708, κατεπεῖγον, αὐστηρῶς ἀπόρρητο, 14 Ἀπρ. 1941, R 3895/11/19, F.O. 371/29840. Βλ. ἐπίσης τηλ. Ἀμερικανοῦ πρεσβευτῆ, ἀρ. 229, 14 Ἀπρ. 1941, Foreign Relations of the United States, 1941, τόμ. Β', σ. 717 - 718.

θηκαν ότι δεν ήταν πλέον απαραίτητοι. Πιθανόν, τὰ ελατήρια έκδοσης τῶν διαταγῶν αὐτῶν νὰ μὴν ἦταν προδοτικά καὶ ἴσως ἀποσκοποῦσαν πράγματι στὴν ἀποσυμφόρηση τῶν μετόπισθεν.²⁹ Ὁ ἀντίκτυπος ὁμῶς τῶν διαταγῶν στὸ ἠθικὸ τοῦ στρατοῦ ἦταν σοβαρότατος, γιατί ἐρμηνεύτηκαν ὡς ἀπαρχὴ ἀποστράτευσης. Παράλληλα οἱ πιέσεις στὸν ἀρχιστράτηγο γιὰ τὴν ἐξεύρεση λύσης στὸ μέτωπο ἔγιναν, μετὰ τὶς 16 Ἀπριλίου, συχνές καὶ ἰσχυρές. Μὲ ἀφορμὴ τὶς πιέσεις αὐτές, ὁ Παπάγος κατέστησε σαφές στοὺς ἀξιωματικούς τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου ὅτι συνθηκολόγησι, ἐνόσω ἀγωνίζονταν σὲ ἑλληνικὸ ἔδαφος τὰ βρετανικὰ στρατεύματα, ἀποκλειόταν.³⁰

Διατυπωμένη διαφορετικὰ ἢ ἀπάντησι αὐτὴ μπορούσε νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς ἔγκρισσι τῆς προτεινόμενης συνθηκολόγησις ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποχώρησι τῶν βρετανικῶν στρατευμάτων ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθουμε ἀφοῦ ἐξετάσουμε σύντομα μιὰν ἐνέργεια τοῦ Παπάγου ποὺ ἔχει ἄμεση σχέση μετὰ τὶς πιέσεις τῶν ἀξιωματικῶν γιὰ τὴν ἐξεύρεσι λύσις. Στὶς 16 Ἀπριλίου, ὁ Παπάγος, χωρὶς τὴν προηγούμενη συνεννόησι καὶ τὴν συγκατάθεσι τῆς Κυβέρνησις, πρότεινε στὸ Βρετανὸ διοικητὴ τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος νὰ ἀποσύρει τὶς δυνάμεις του ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ μὴν παραταθεῖ ἢ καταστροφὴ τῆς χώρας.³¹ Ὁ ἀνορθόδοξος τρόπος ὑποβολῆς τῆς πρότασις, δηλ. ἀπὸ τὸν ἀρχιστράτηγο καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν Κυβέρνησι, ξένισε, ὅπως ἦταν φυσικὸ, τὸν Churchill, καὶ ἰδιαιτέρα ὁ λόγος ποὺ προβλήθηκε γιὰ τὴν ἀποχώρησι τῶν βρετανικῶν στρατευμάτων.³² Ἡ ἐσπευσμένη ἐνέργεια τοῦ Παπάγου δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγηθεῖ. Φαίνεται ὅτι πρὶν νὰ συναντήσῃ τὸ στρατηγὸν Wilson τὸ ἀπόγευμα τῆς 16ης Ἀπριλίου, ὁ Παπάγος εἶχε τὴν πρώτη συνάντησι μετὰ τὸν συνταγματάρχην Γρηγορόπουλο, ποὺ εἶχε σταλεῖ ἀπὸ τοὺς διοικητὲς τοῦ μετώπου καὶ κόμιζε ἐκκλησή τους γιὰ τὴν ἄμεση ἐξεύρεσι λύσις.³³ Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ ἀποχωρήσουν τὰ βρετανικὰ στρατεύματα τὸ ταχύτερο δυνατὸ γιὰ νὰ ἀνοίξῃ ὁ δρόμος τῆς συνθηκολόγησις.

Σχετικὰ μετὰ τὸ χρόνο συνθηκολόγησις, ἡ μαρτυρία τοῦ ἀπεσταλμένου τῶν διοικητῶν τοῦ μετώπου εἶναι ἀρκετὰ διαφωτιστικὴ. Πρὶν νὰ γίνῃ δε-

29. Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιΐας, σ. 212-213. Βλ. ἐπίσης Laird Archer, *Balkan Journal*, Νέα Ὑόρκη 1944, σ. 182.

30. Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιΐας, σ. 172.

31. Ἀρχιστράτηγος Μέσης Ἀνατολῆς πρὸς τὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν (Βρετανίας), κατεπίγειον, ἀρ. 0/57341, 16 Ἀπρ. 1941, R 4041/11/19, F.O. 371/29818.

32. Τηλ. Foreign Office, ἀρ. 836 καὶ 854, 17 καὶ 18 Ἀπρ. 1941, καὶ Τηλ. Palairret, ἀρ. 738, 19 Ἀπρ., R 4041/4064/11/19, F.O. 371/29818.

33. Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιΐας, σ. 173 κ. ἐ. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἐπίσημη ἱστορία, ποὺ βασίζεται γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ στὴν ἐκθεσι τοῦ Γρηγορόπουλου, ἡ συνάντησι ἔγινε περίπου στὶς 7.00 μ. μ.

κτὸς ἀπὸ τὸν Παπάγο, ὁ Γρηγορόπουλος συνάντησε στὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο τὸ διευθυντὴ τοῦ Γ’ Γραφείου συνταγματάρχη Κιτριλάκη, ποῦ τὸν διαβεβαίωσε ὅτι τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο κατανοοῦσε πλήρως τὴν κατάσταση στὸ μέτωπο καὶ τὴν ἐπιθυμία τῶν διοικητῶν νὰ ἐξευρεθεῖ «πολιτικὴ λύσις», ἀλλὰ παρόμοια ἀπόφαση ἦταν δύσκολη ἐξαιτίας τῶν δεσμεύσεων τῆς χώρας ἔναντι τῆς Βρετανίας. Τέλος συνάντησε τὸν ἀρχιστράτηγο ποῦ τοῦ ἔδωσε τὶς ἴδιες σχεδὸν ἐξηγήσεις, ὅτι δηλ. ἀναγνώριζε τὴν ἀνάγκη συνθηκόγησης, χωρὶς ὅμως νὰ ἐκτεθεῖ ή ‘Ελλάδα ἔναντι τῶν Βρετανῶν. Καὶ συνέχισε : «Διέξοδος θὰ ἐδίδοτο μετὰ δύο - τρεῖς ἡμέρας ἴσως καὶ ἐντὸς τῆς ἐπομένης, διὰ τῆς ἀναχωρήσεως τῆς Κυβέρνησεως καὶ τῆς ἀναλήψεως τῆς ἀρχῆς, ὑπὸ ἐτέρας, ή ὁποία θὰ παρείχεν εἰς τὸν Ἀρχιστράτηγον ἐξουσιοδοτήσιν νὰ προέλθῃ εἰς σχετικὰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν Γερμανῶν.³⁴» Σὲ δευτέρῃ συνάντησή τους ὁ ἀρχιστράτηγος τοῦ ἀνακοίνωσε στενοχωρημένος ὅτι ή Κυβέρνηση σὲ καμιά περίπτωση δὲν θὰ δεχόταν τὴ λύση τῆς συνθηκολόγησης καὶ ὅτι ἦταν ἀποφασισμένη νὰ πολεμήσῃ στὸ πλευρὸ τῶν Βρετανῶν ὡς τὴν τελικὴ νίκη. Ἀκολούθησε καὶ τρίτη συνάντηση ἀργὰ τὴν ἴδια μέρα, στὴν ὁποία περευρίσκονταν καὶ τρία μέλη τῆς Κυβέρνησης, ὁ Διάκος, ὁ Μανιαδάκης καὶ ὁ Παπαδήμας. Ὁ Μανιαδάκης ἐξήγησε τοὺς γνωστούς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ή Κυβέρνηση ἀδυνατοῦσε νὰ λάβῃ τὴν ἀπόφαση τῆς συνθηκολόγησης, ἐνῶ ὁ Παπαδήμας δήλωσε ὅτι ὁ στρατὸς ἔπρεπε νὰ κρατήσῃ 4-5 μέρες ἀκόμη. Στὸ μεταξύ, θὰ εἶχε ἀναχωρήσει ή Κυβέρνηση ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ὁπότε θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ συνθηκολογήσῃ ὁ στρατὸς. Ὁ Γρηγορόπουλος θεώρησε τὶς ὁδηγίες τοῦ Παπαδήμα «ὀλιγώτερον ἀκάμπτους» ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἐξηγήσεις τοῦ Παπάγου, ἂν καὶ σύμφωνες βέβαια μετὰ τὸ πνεῦμα τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς. Τὸ βέβαιο πάντως ἦταν ὅτι τόσο ή Κυβέρνηση ὅσο καὶ τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο δὲν ἀπέκλειαν τὴ συνθηκολόγηση, τὴν πρωτοβουλία καὶ εὐθύνῃ τῆς ὁποίας προτιμοῦσαν νὰ ἀναλάβουν οἱ στρατιωτικοί, ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ 4-5 μέρες. Στὸ διάστημα αὐτὸ θὰ εἶχε προωθηθεῖ ἀρκετὰ ή σύμπτυξη τῶν βρετανικῶν δυνάμεων, καὶ ή Κυβέρνηση θὰ εἶχε ἀναχωρήσει. Ὁ Γρηγορόπουλος ἀναχώρησε γιὰ τὸ μέτωπο χωρὶς ἄλλες ὁδηγίες σχετικὰ μετὰ τὴ συνθηκολόγηση, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐντύπωση ὅτι «τὰ πάντα ἀφήνετο νὰ ἐξελιχθοῦν εἰς τὴν τύχην των».³⁵

Τὴν ἐντύπωση τοῦ ἀπεσταλμένου τῶν διοικητῶν ἐπιβεβαίωσαν οἱ ἐξελίξεις στὸ μέτωπο καὶ στὴν Ἀθήνα τὴν ἐπομένη (17 Ἀπριλίου). Τὴν ἀνάγ-

34. Θ. Γ ρ η γ ο ρ ὀ π ο υ λ ο ς , Ἐπὶ τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου. Ἐναμνήσεις καὶ στοχασμοί, 1914-1952 καὶ 1959-1962, Ἀθήνα 1966, σ. 186. Βλ. ἐπίσης Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 173 κ.έ.

35. Γ ρ η γ ο ρ ὀ π ο υ λ ο ς , ἐνθ. ἀν., σ. 187 κ.έ.

κη νὰ βρεθεῖ ἀμέσως πολιτικὴ λύση καὶ νὰ τερματιστεῖ ἡ ἀποσύνθεση τοῦ στρατοῦ ἐξέθεσε σὲ ἔντονο ὕφος στὸν ἀρχιστράτηγο τηλεφωνικῶς ὁ Τσο-λάκογλου, γιὰ νὰ πάρει τὴν ἀπάντηση ὅτι ἦταν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ κρα-τήσῃ ὁ στρατὸς δύο μέρες ἀκόμη. Τὴν ἀπάντηση δὲν συνόδευαν καὶ πάλι σαφεῖς ὁδηγίες σχετικὰ μὲ τὴ διαδικασία τῆς «λύσεως». Ὁ διοικητὴς τοῦ Τ.Σ.Δ.Μ. ἀναφέρει ὅτι, ἀμέσως μετὰ τὴν τηλεφωνικὴ τοῦ ἐπικοινωνία μὲ τὸν Παπάγο, πληροφορήθηκε ὅτι μερικοὶ ἀνώτατοι διοικητὲς ἐπιδίωκαν τὴ σύναψη ἀνακωχῆς, ἐν ἀνάγκῃ χωρὶς τὴν ἔγκριση τοῦ ἀρχιστράτηγου. Τὴν ἴδια μέρα τὸ Τ.Σ.Δ.Μ. ὀνομάστηκε καὶ πάλι Γ' Σῶμα καὶ τέθηκε ὑπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ Τ.Σ.Η.³⁶ Ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ ὑπαγωγή τοῦ Τ.Σ.Δ.Μ. ὑπὸ τὸ Τ.Σ.Η. δὲν ἦταν ἴσως ἄσχετη μὲ τὶς κινήσεις καὶ πρωτοβουλίες τοῦ Τσολά-κογλου καὶ ἄλλων διοικητῶν μεγάλων μονάδων γιὰ τὴ σύναψη ἀνακω-χῆς.

Στὴν Ἀθήνα οἱ πιέσεις γιὰ τὴν ἐξεύρεση λύσης, ποῦ ἀποσκοποῦσαν στὴν ἐσπευσμένη ἀναχώρηση τῆς Κυβέρνησης, κορυφώθηκαν τὴ 16η, ὅταν ἀποφασίστηκε ἡ ἀναχώρηση γιὰ τὴν ἐπομένη. Στὴν κρίσιμη αὐτὴ καμπὴ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ὁ Βρετανὸς πρεσβευτὴς πρότεινε στὸν Γεώρ-γιο νὰ προβεῖ ἀμέσως στὸ σχηματισμὸ «μιᾶς πραγματικῆς ἐθνικῆς Κυβέρ-νησης, ποῦ θὰ ἀντιπροσώπευε ὀλόκληρὴ τὴν Ἑλλάδα», ἀφοῦ σύντομα θὰ περιερχόταν ἡ χώρα στὴν κατοχὴ τοῦ Ἄξονα. Ὁ Γεώργιος ἀσφαλῶς δὲ συνέλαβε τὸν ἀντίκτυπο ποῦ θὰ εἶχε στὸν ἀγωνιζόμενο λαὸ παρόμοια ἐ-νέργεια οὔτε καὶ τὶς ἐπιπτώσεις στὶς μελλοντικὲς πολιτικὲς ἐξελίξεις τῆς χώρας. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ἀπέρριψε χωρὶς πολλὴ σκέψη τὴν τόσο σημαν-τικὴ αὐτὴ πρόταση.³⁷ Ὁ σχηματισμὸς κυβέρνησης ἐθνικῆς συνεργασίας θὰ σήμαινε τὴν πανηγυρικὴ κατάργηση τοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, πρὶν ἀκόμη συναφθεῖ ἡ ἀνακωχὴ ἀπὸ τοὺς διοικητὲς τοῦ μετώπου, καὶ ἐπάνοδο στὴ συνταγματικὴ νομιμότητα, ἡ ὁποία θὰ ἀπο-τελοῦσε ἀναγνώριση τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας ποῦ εἶχε σφυραλατήσῃ ὁ ἀπα-ράμιλλος ἀγώνας τοῦ λαοῦ. Ὁ Γεώργιος ὅμως δὲν ἦταν διατεθειμένος νὰ προβεῖ σὲ αὐτὴ τὴ χειρονομία, ἡ ὁποία πιθανό, νὰ προλάβαινε πολλὰ δεινά. Ἡ ἄρνησή του, εἴτε ἀπὸ μικροψυχία εἴτε ἀπὸ λανθασμένη ἐκτίμηση τῆς κατάστασης, νὰ καταργήσῃ τὸ δικτατορικὸ καθεστῶς τὴν ὕστατη ὥρα, πρέπει νὰ καταχωρηθεῖ στὸ παθητικὸ τοῦ Γεωργίου, ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ σοβαρό-τερα σφάλματά του, ἐξίσου σοβαρὸ μὲ ἐκεῖνο ποῦ διέπραξε στὶς 4 Αὐγού-στου 1936, ὅταν ἔδωσε τὴν συγκατάθεσή του γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ καθεστώ-τος αὐτοῦ.

36. Τσολάκογλου, ἐνθ. ἀν., σ. 87-88. Βλ. ἐπίσης Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 180.

37. Palairret πρὸς Foreign Office, τηλ. ἀρ. 735, 16 Ἀπρ. 1941, R 4033/11/19, F.O. 371/29818.

Στις 17 Ἀπριλίου ξέσπασε ἡ στάση στὸ ναυτικὸ καὶ ἡ κρίση ἐπιδεινώθηκε. Τὴν ἐπομένη, Μεγάλῃ Παρασκευῇ, ἀποφασίστηκε ἡ ἀναβολὴ τῆς ἀναχώρησης τῆς Κυβέρνησης, ἔπειτα ἀπὸ διαβεβαίωση τοῦ Βρετανοῦ διοικητῆ ὅτι ἡ πρωτεύουσα δὲν διέτρεχε κίνδυνο τουλάχιστο γιὰ μιὰ ἐβδομάδα ἀκόμη.³⁸ Τὸ πρωὶ τῆς ἴδιας μέρας ὁ πρωθυπουργὸς δεχόταν τηλεφωνικὴ ἔκκληση τοῦ Πιτσίκα νὰ βρεθεῖ ἀμέσως λύση, καὶ ἔδινε τὴν ὑπόσχεση νὰ τηλεγραφήσει ὡς τὸ μεσημέρι στὸ μέτωπο τὴν ἄδεια νὰ συναφθεῖ ἀνακωκωχῆ.³⁹ Σὲ τηλεγράφημα τῆς ἴδιας μέρας πρὸς τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο καὶ τὸν πρόεδρο τῆς Κυβέρνησης, ὁ διοικητὴς τοῦ Τ.Σ.Η. ἀνέφερε: «Κατάστασις ἔφθασεν εἰς τὸ ἀπροχώρητον. Τμήματα XVII [Μεραρχίας] ἐγκαταλείπουσι θέσεις. Α΄ Σῶμα ἀναφέρει διαρροὴν εἰς VII Μεραρχίαν. XI Μεραρχία διαρρέει. Πρὸς Θεοῦ σώσατε Στρατὸν ἀπὸ τοὺς Ἴταλους». ⁴⁰ Ἐνῶ ὅμως ὁ Πιτσίκας ἰκέτευε τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο καὶ τὴν Κυβέρνηση νὰ ἀποφασίσουν γιὰ τὴν τύχη τοῦ στρατοῦ, οἱ τρεῖς σωματάρχες, μετὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων Σπυρίδωνος, ἀναλάμβαναν τὴν πρωτοβουλία τῆς ἀνακωχῆς. Τῆ νύχτα τῆς 18ης, ἀποφάσισαν νὰ στείλουν στὴν Κυβέρνηση τελεσίγραφο 12 ὥρῶν νὰ ἀποφασίσει· διαφορετικὰ, οἱ σωματάρχες θὰ σχηματίζαν κυβέρνησις στὰ Ἰωάννινα, μετὰ πρωθυπουργὸ τὸν μητροπολίτη καὶ μέλη τοὺς ἰδιοῦς, καὶ μετὰ σκοπὸ τὴν ἐξεύρεση λύσης.⁴¹

Ὅπως θὰ δοῦμε ὅμως ἀμέσως παρακάτω, ἐξεύρεση λύσης στὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἀπαιτοῦσαν οἱ τρεῖς σωματάρχες ἦταν ἐκ τῶν πραγμάτων ἀδύνατη, ἐκτὸς ἂν ἡ Κυβέρνηση ἦταν ἀποφασισμένη νὰ διακινδυνεύσει μιὰ ρήξη στὶς ἑλληνοβρετανικὲς σχέσεις. Σὲ σύσκεψη τοῦ ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ βασιλιᾶ, τὸ ἀπόγευμα τῆς ἴδιας μέρας (18 Ἀπριλίου), ἐξετάστηκε καὶ τὸ λεπτὸ αὐτὸ θέμα, μαζὶ μετὰ ἄλλα, ὅπως ἡ κατάσταση τοῦ στρατοῦ, κρούσματα πανικοῦ ἢ προδοσίας, καθὼς καὶ οἱ διαταγὲς τοῦ ὑφυπουργοῦ Στρατιωτικῶν ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μοιραίας ἐκείνης σύσκεψης, ἀναφέρεται ὅτι μερικοὶ ὑπουργοὶ ἐπέκριναν δριμύτατα τὴν πολιτικὴν ποῦ εἶχε ἀκολουθήσει ὡς τότε ἡ Κυβέρνηση. Ὁ ὑφυπουργὸς Στρατιωτικῶν, ἀφοῦ ἀνέγνωσε σειρὰ τηλεγραφημάτων ἀπὸ τὸ μέτωπο, ἐξέφρασε τὴ γνώμη ὅτι ἀκόμη καὶ ἂν οἱ Βρετανοὶ ἦταν σὲ θέσει, ὅπως διαβεβαίωσαν, νὰ ἀντιτάξουν ἀποτελεσματικὴ ἄμυνα στὶς Θερμοπύλες γιὰ μερικὲς μέρες, παρόμοια ἀντίσταση ἦταν, ἐν ὄψει τῆς τραγικῆς κατά-

38. Palaioret πρὸς Foreign Office, τηλ. ἀρ. 745, 18 Ἀπρ. 1941, R 4117/11/19, F. O. 371/29818.

39. Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 213.

40. Τ.Σ.Η. πρὸς Γενικὸ Στρατηγεῖο καὶ πρόεδρο Κυβερνήσεως, ἀρ. Α.Π. 9373/1365, Τ.Τ. 197, 18 Ἀπρ. 1941, Δ. Ι. Σ. Φ. 634. Βλ. ἐπίσης Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 213, ὅπου τὸ ἴδιο τηλεγράφημα σὲ ἐλαφρῶς διαφορετικὴ μορφή.

41. Αὐτόθι, σ. 214-215.

στασης στην Ἠπειρο, μάταιη. Προέκυψε λοιπὸν θέμα ἀμεσης ἀναχώρησης τῶν βρετανικῶν στρατευμάτων, ὥστε νὰ διευκολυνθεῖ ἡ θέση τῶν διοικητῶν τοῦ στρατοῦ. Ὅρισμένα μέλη τῆς Κυβέρνησης πρότειναν νὰ ἀναχωρήσουν ἀμέσως στὴν Κρήτη ὁ βασιλιάς καὶ ἡ Κυβέρνηση γιὰ νὰ ἐπισπευστεῖ ἡ σύναψη ἀνακωχῆς, ἐνῶ ἄλλα πρότειναν νὰ ἀναλάβει ἡ ἴδια ἡ Κυβέρνηση τὴν πρωτοβουλία καὶ τὴν εὐθύνη τῆς συνθηκολόγησης. Ὅπως ἦταν φυσικό, ὁ βασιλιάς ἀπέρριψε τὴν τελευταία πρόταση, γιὰτὶ ἰσοδυναμοῦσε μὲ ρήξη τῶν ἑλληνοβρετανικῶν σχέσεων καὶ σπίλωση τῆς τιμῆς τῆς χώρας. Ἀποτέλεσμα τῶν ἀντιρρήσεων τοῦ βασιλιά καὶ μερικῶν ὑπουργῶν ἦταν νὰ μὴ ληφθεῖ καμιὰ ἀπόφαση. Ἀναφέρεται ὅτι στὸ τέλος τῆς σύσκεψης ὁ Κοριζῆς πρότεινε νὰ σχηματιστεῖ στρατιωτικὴ κυβέρνηση καὶ ὅτι ὁ Γεώργιος δέχτηκε νὰ ἐξετάσει τὴν πρόταση αὐτή. Τῆ σύσκεψη αὐτὴ ἀκολούθησε καὶ δεύτερη, στὴν ὁποία παρακάθησαν ὁ βασιλιάς, ὁ πρωθυπουργός, ὁ ὑφυπουργός Στρατιωτικῶν καὶ ὁ ὑπουργός Ἀσφαλείας Μανιαδάκης. Ἀλλὰ καὶ ἡ σύσκεψη αὐτὴ δὲν ὀδήγησε σὲ ἀπόφαση. Μετὰ τὸ τέλος τῆς σύσκεψης, ὁ Κοριζῆς ἀποσύρθηκε στὸ σπίτι του ὅπου αὐτοκτόνησε. Τηλεγράφημα τοῦ Βρετανοῦ πρεσβευτῆ τῆς ἴδιας μέρας (5.35 μ.μ.) ἀναφέρει: «Ὁ πρόεδρος [τῆς] Κυβέρνησης μόλις αὐτοκτόνησε, ἀφοῦ δήλωσε στὸν βασιλιά ὅτι ἀπέτυχε στὸ ἔργο ποὺ τοῦ εἶχε ἀναθέσει»⁴⁷.

Ἡ αὐτοκτονία τοῦ Κοριζῆ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὸ Βρετανὸ πρεσβευτὴ νὰ προτείνει ἐκ νέου στὸ βασιλιά νὰ προβεῖ ἀμέσως στὸ σχηματισμὸ «κυβέρνησης ἐθνικῆς συνεργασίας», ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα καὶ πάλι.⁴⁸ Ἀργὰ τὸ βράδι τῆς ἴδιας μέρας ὁ Γεώργιος ἀνακοίνωσε στὸν Palairet τὴν πρόθεσή του νὰ ἀναθέσει τὴν ἐντολὴ σχηματισμοῦ κυβέρνησης. στὸν Κοτζιά. Ὁ βασιλιάς θὰ ἀσκοῦσε τὰ καθήκοντα τοῦ προέδρου τῆς Κυβέρνησης μὲ ἀντιπρόεδρό του τὸν Κοτζιά. Οἱ λόγοι ποὺ πρόβαλε ὁ Γεώργιος γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Κοτζιά ἦταν: α) ὅτι ἡ κατάσταση ἀπαιτοῦσε ἓνα «δημαγωγὸ» γιὰ νὰ ἀνυψώσει τὸ ἠθικὸ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ στρατοῦ, καὶ β) ὅτι ὁ Κοτζιάς ἦταν ὁ μόνος ὑπουργός ποὺ δὲν εἶχε προτείνει τὴν ἀμεση ἀναχώρηση τοῦ βασιλιά καὶ τῆς Κυβέρνησης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Σὲ παρατήρηση τοῦ Βρετανοῦ πρεσβευτῆ ὅτι ὁ Κοτζιάς ἦταν ἐλάχιστα ἐνδεδειγμένος νὰ σχηματίσει

42. Palairet πρὸς Foreign Office, τηλ. ἀρ. 747, κατεπεῖγον, αὐστηρῶς ἀπόρρητο, 18 Ἀπρ. 1941, R 4119/11/19, F.O. 371/29818. Βλ. ἐπίσης Π. Ν. Πιπινέλης, Γεώργιος Β', Ἀθήνα 1951, σ. 106, Κ. Κοτζιάς, Ἑλλάς. Ὁ πόλεμος καὶ ἡ δόξα της, γ' ἔκδ., Ἀθήνα 1947, σ. 402 κ.έ., Α. Ε. Σακελλαρίου, Ἡ θέσις τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον, β' ἔκδ., Ἀθήνα 1944, σ. 214, Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 177, Α. S. G. Lee, The Royal House of Greece, Λονδίνο 1948, σ. 85.

43. Palairet πρὸς Foreign Office, τηλ. ἐρ. 748, κατεπεῖγον, αὐστηρῶς ἀπόρρητο, 18 Ἀπρ. 1941, 8.00 μ.μ., R4120/11/19, F.O.371/29818.

κυβέρνηση λόγω τῆς γνωστῆς γερμανοφιλίας του, ὁ βασιλιάς δήλωσε ὅτι ἔχει ἐμπιστοσύνη στὸν Κοτζίᾶ. Ἡ ἀπάντηση αὐτὴ δὲν ἱκανοποίησε τὸν Palairet, ὁ ὁποῖος συνάντησε κατόπιν τὸν ἴδιο τὸν ὑποψήφιο. Μετὰ τὴν συνάντησή του αὐτὴ ὁ Κοτζίᾶς ἦταν διατεθειμένος νὰ συνεργαστεῖ μὲ τὴ βρετανικὴ Κυβέρνηση. Ἄλλοι ὑποψήφιοι ἢ ἀρνήθηκαν νὰ ἀναλάβουν τὴν εὐθύνη τῆς διακυβέρνησης τῆς χώρας ἢ ἀπορρίφθηκαν ἀπὸ τὸ βασιλιά, ὅπως ὁ Πάγκαλος, τὸν ὁποῖο πρότεινε ὁ Βρετανὸς πρεσβευτής.⁴⁴

Τελικά, ἡ ἀνάθεση τῆς ἐντολῆς στὸν Κοτζίᾶ ἔμεινε χωρὶς συνέχεια, προφανῶς γιατί ἐλάχιστοι ἦταν διατεθειμένοι νὰ συνεργαστοῦν μὲ τὸν ὑπουργὸ πὺ τὸσο στενὰ εἶχε συνδέσει τὸ ὄνομά του μὲ τὸ καθεστῶς τῆς 4ης Αὐγούστου.⁴⁵ Ἀγωνιώδεις προσπάθειες σχηματισμοῦ κυβέρνησης ὑπὸ ἄλλη προσωπικότητα παρέμεναν στὸ μεταξὺ ἄκαρπες. Ἐπὶ τρεῖς σχεδὸν μέρες ἡ χώρα παρέμενε χωρὶς ἐπεύθυνη πολιτικὴ κυβέρνηση, ἐνῶ οἱ διοικητὲς στὸ μέτωπο ἰκέτευαν νὰ βρεθεῖ λύση καὶ ἀπειλοῦσαν νὰ ἀναλάβουν οἱ ἴδιοι τὴν πρωτοβουλία τῆς ἀνακωχῆς. Ὁ Γεώργιος εἶχε τὴν ἀπόλυτη εὐθύνη τῆς διακυβέρνησης τῆς χώρας, ὡς ἀνώτατος ἄρχοντας, πρωθυπουργός, ὑπουργὸς ἐξωτερικῶν καὶ ὑπουργὸς τῶν τριῶν πολεμικῶν ὑπουργείων. Ἦταν ὁ μόνος ἐπεύθυνος ἐκπρόσωπος τοῦ Κράτους πὺ κατέρρευε, τοῦ παράνομου καθεστῶτος στὸ ὁποῖο εἶχε δώσει τις εὐλογίες του μὲ τόση εὐκολία. Ὁ ἴδιος ὁ δικτάτορας δὲ ζοῦσε γιὰ νὰ γίνεῖ μάρτυρας τοῦ χάους καὶ τῆς ταπεινώσεως, τῆς κατάρρευσης τοῦ καθεστῶτος τὸ ὁποῖο εἶχε ἐπιβάλλει μὲ τὴν ἀπάτη, τὴν ἀστυνόμευση, τὴν τρομοκρατία καὶ τοὺς αὐτοσχεδιασμούς. Οἱ νίκες τοῦ πολέμου εἶχαν παρατείνει τὴν ὑπαρξὴ τῆς δικτατορίας· τὰ σαθρὰ θεμέλιά της ὅμως δὲν ἄντεζαν στὴν καταστροφή. Ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἡγεσία τοῦ καθεστῶτος, τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἐπιλέξει τοὺς ἄριστους, ἦταν ἐλάχιστα ἐνδεδειγμένη νὰ ἀρθεῖ στὸ ὕψος τῶν περιστάσεων. Τὴν κατέρυχε ἡ ἀσθένεια τῆς ἀβουλίας καὶ τῆς εὐθυνοφοβίας στὴν ὁποία τὴν εἶχε καταδικάσει ὁ δικτάτορας. Αὐτὴν τὴν ἡγεσία ἀρνιόταν νὰ παραμερίσει ὁ βασιλιάς μὲ ἀδικαιολόγητο πείσμα, τὴ στιγμὴ μάλιστα πὺ ὄλα συνηγοροῦσαν γιὰ τὸν παραμερισμὸ της καὶ τὸν πανηγυρικὸ τερματισμὸ τοῦ παράνομου καθεστῶτος. Θὰ ἦταν ὅμως ἄδικο νὰ μὴν τονιστεῖ ἐδῶ ἡ τεράστια εὐθύνη πὺ εἶχε ἐπωμιστεῖ ὁ Γεώργιος τις κρίσιμες ἐκεῖνες στιγμὲς τοῦ ἔθνους, εὐθύνη τὴν ὁποία ἔφερε μὲ ἀξιοπρέπεια καὶ γενναιότητα, ἀρετὲς πὺ δὲν ἐπέδειξαν πολλοὶ ἀπὸ ἐκείνους πὺ κλήθηκαν νὰ ἀναλάβουν εὐθύνες καὶ τις ἀποποιήθηκαν γιὰ διαφόρους λόγους.

Στὴν ἐπόμενη σύσκεψη (πὺ πραγματοποιήθηκε τὸ ἀπόγευμα τῆς 19ης

44. Palairet πρὸς Foreign Office, τηλ. ἀρ. 754, 19 Ἀπρ. 1941, R4121/11/19, F. O. 371/29818. Βλ. Ἐπίσης Κοτζίᾶς, ἐνθ. ἀν., ἀν., σ. 406 κ.έ.

45. A. Michalopoulos, Greek Fire, Λονδίνο 1943, σ, 16 κ.έ.

Ἀπριλίου), στην οποία παρακάθησε και ὁ Βρετανὸς ἀρχιστράτηγος Μέσης Ἀνατολῆς στρατηγὸς Wavell, ἔγινε φανερὴ ἡ χαώδης κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε καὶ ποὺ κανεὶς δὲν φαινόταν νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐλέγξει. Ὁ ἀπόστρατος στρατηγὸς Ἀλ. Μαζαράκης - Αἰνιὰν ποὺ εἶχε λάβει τὴν ἐντολὴ νὰ σχηματίσει κυβέρνησι, δὲν ἀναλάβαινε καμιά εὐθύνη πρὶν νὰ ἐνημερωθεῖ πλήρως γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Ἡπειρο, καὶ τελικὰ κατέθεσε τὴν ἐντολή. Ὁ Wavell δήλωσε ὅτι τὰ βρετανικὰ στρατεύματα ἦταν σὲ θέση νὰ ἀναχαιτίσουν τὴν προέλασι τοῦ ἐχθροῦ στὶς Θερμοπύλες, ἂν μπορούσαν νὰ βασιστοῦν στὴν ὑποστήριξι τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Τὸ λόγο κατόπιν πῆρε ὁ Παπάγος, ὁ ὁποῖος δήλωσε ὅτι ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς δὲν ἦταν πιά σὲ θέση νὰ ἀντιτάξει ἄμυνα, καὶ ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀποχωρήσουν τὰ βρετανικὰ στρατεύματα ὅσο τὸ δυνατὸν γρηγορώτερα, γιὰ τὴν προσπάθεια νὰ ἀναχαιτιστεῖ ὁ ἐχθρὸς στὶς Θερμοπύλες θὰ παρέτεινε «τὴν καταστροφὴ τῆς χώρας». Δὲν ἦταν δυνατὸν φυσικὰ νὰ παραδεχτεῖ ὁ ἀρχιστράτηγος, παρουσία τοῦ Βρετανοῦ στρατηγοῦ, ὅτι μὲ «τὴν καταστροφὴ τῆς χώρας» ἐννοοῦσε τὴν διάλυσι τοῦ στρατοῦ, γιὰ τὴν ἀὐτοῦ ἐπρόκειτο. Στὴ δήλωσι αὐτῆ τοῦ Παπάγου ἀντέδρασε ὁ βασιλιάς, φανερὰ ταπεινωμένος. Ἀμφισβήτησε τὶς διαπιστώσεις καὶ ἐκτιμήσεις τοῦ Παπάγου σχετικὰ μὲ τὴν κατάστασι τοῦ στρατοῦ στὴν Ἡπειρο καὶ δήλωσε ὅτι ἐπιθυμοῦσε νὰ στείλει ὁ ἴδιος ἕναν ἀνάτατο ἀξιωματικὸ στὸ μέτωπο, ὁ ὁποῖος θὰ ἀνέφερε προσωπικὰ στὸν ἴδιο. Μετὰ τὴ σύσκεψι, ὁ Γεώργιος παρακάλεσε τὸν Βρετανὸ πρεσβευτὴ νὰ κατανοήσῃ τὴ θέση του καὶ τὸ «δίλημμα» ποὺ ἀντιμετώπιζε.⁴⁶ Ἐννοοῦσε, προφανῶς, τὸ δίλημμα νὰ ἐμμείνει στὴν ἀπόφασί του νὰ μὴν ὑποκύβῃ ἡ χώρα στὸν ἐχθρὸ ἐπίσημα ἢ νὰ ἐνδώσῃ στὶς πιέσεις τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν κύκλων ποὺ εὐνοοῦσαν τὴν ἄμεσι συνθηκολόγησι.

Στὸ μεταξὺ ἡ σκοτεινὴ διαδικασία ποὺ ὀδήγησε στὴ συνθηκολόγησι εἶχε τεθεῖ σὲ κίνησι. Στὶς 18 Ἀπριλίου, ὁ Τσολάκογλου ἔστειλε στὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο τὸν ἐπιτελάρχῃ του, συνταγματάρχῃ Χρυσόχοου, γιὰ νὰ ἐκθέσῃ τὴν κατάστασι ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ μέτωπο καὶ νὰ πείσῃ τὸν ἀρχιστράτηγο γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς συνθηκολόγησις. Θὰ σταθοῦμε κάπως περισσότερο στὶς ἐνέργειες τοῦ ἀπεσταλμένου γιὰ τὸν ρόλο του ὑπῆρξε γενικὰ σημαντικὸς. Ὁ Χρυσόχοου ἔφθασε στὴν Ἀθῆνα τὸ ἀπόγευμα τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς (18 Ἀπριλίου). Ἐνῶ προσπαθοῦσε νὰ συναντήσῃ τὸν Παπάγο, εἶχε διάφορες συνομιλίες μὲ ἀνώτερους ἀξιωματικὸς τοῦ Γενικοῦ Στρατηγεῖου, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔκρυβαν τὴν δυσἀρέσκειά τους γιὰ τὴν ἔλλειψι ἀποφασιστικότητος ποὺ χαρακτήριζε τὶς τελευταῖες μέρες τὴ στάσι τοῦ Παπά-

46. Palairer πρὸς Foreign Office, τηλ. ἀρ. 760, κατεπεῖγον, 19 Ἀπρ. 1941, R 4171/11/19, F.O. 371/29840. Βλ. ἐπίσης I. S. O. P l a y f a i r, *The Mediterranean and the Middle East*, τόμ. Β', Λονδίνο 1956, σ. 94, ὅπου περιλήψῃ.

γου. Σύμφωνα μετὰ τὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου ἀξιωματικοῦ, παρὰ τὶς πιέσεις τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου νὰ ἐνδώσει στὶς ἐκκλήσεις τῶν διοικητῶν τοῦ στρατοῦ, ὁ ἀρχιστράτηγος εἶχε ἀρνηθεῖ νὰ ἀναλάβει ὁ ἴδιος τὴν πρωτοβουλία καὶ ἀναφέρεται ὅτι εἶχε πεῖ : «Διατὶ δὲν τὸ κάνουν μόνοι τῶν οἱ ἐκεῖ Στρατηγοί;» Ὁ Χρυσοχόου συνάντησε τὸν Παπάγο ἀργὰ τὸ ἀπόγευμα, γιὰ νὰ λάβει ὅμως τὴ στερεότυπη ἀπάντηση : Συνθηκολόγηση, ἐνὸσω μάχονταν βρετανικὰ στρατεύματα στὴν Ἑλλάδα, ἀποκλειόταν. Στις 6 τὸ ἀπόγευμα ἔστειλε σῆμα στὸν Τσολάκογλου, στὸ ὁποῖο ἀνέφερε ὅτι ἡ κατάσταση στὴν πρωτεύουσα ἦταν συγκεχυμένη καὶ ὅτι ἡ μόνη λύση ἦταν ἡ ἀνάληψη τῆς πρωτοβουλίας ἀπὸ τοὺς σωματάρχες. Τὴν ἴδια σύσταση ἐπαναλάβαινε ὁ Χρυσοχόου σὲ σῆμα τοῦ τὴν ἐπομένη, 19 Ἀπριλίου. Τὸ δεῦτερο σῆμα ἀνέγραφε ὑπηρεσία προέλευσης τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο, προφανῶς γιὰ νὰ δημιουργήσει τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶχε τὴ σιωπηρὴ ἔγκριση τοῦ Παπάγου. Τὸ σῆμα λήφθηκε στὶς 2.00 π.μ. τῆς 20ῆς καὶ ἦταν αὐτὸ ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἔπεισε τὸν Τσολάκογλου νὰ ἐγκαταλείψει καὶ τοὺς τελευταίους δισταγμούς του καὶ νὰ στείλει κήρυκες στοὺς Γερμανούς.⁴⁷

Ὁ ἀρχιστράτηγος, σὲ ἔκθεσή του πρὸς τὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο, ἀρνήθηκε κατηγορηματικὰ ὅτι τέθηκαν ὑπ' ὄψη του, πολὺ λιγότερο μάλιστα ὅτι ἐνέκρινε, τὰ σήματα τοῦ Χρυσοχόου. Τὰ σήματα αὐτά, ὑποστηρίζει, δὲν στάλθηκαν ἀπὸ τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο (Ξενοδοχεῖο Μεγάλῃ Βρετανία), ἀλλὰ ἀπὸ τὸ κτήριο τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Στις 21 Ἀπριλίου, ὅταν ἔγινε γνωστὸ τὸ pronnunciamento τοῦ Τσολάκογλου, στρατιώτης ποὺ ὑπηρετοῦσε στὸ τμήμα κρυπτογραφίσεως τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν ζήτησε νὰ γίνῃ δεκτὸς ἀπὸ τὸν ἀρχιστράτηγο, στὸν ὁποῖο ἀνέφερε ὅτι εἶχε διαβιβάσει ὁ ἴδιος τὰ σήματα στὸ μέτωπο. Τὸ ἕνα ἀπὸ αὐτά, σὲ κρυπτογραφικὸ κώδικα, παρέδωσε στὸν Παπάγο. Στὴν ἔκθεσή του ὁ Παπάγος παραθέτει καὶ τὰ δύο σήματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ὡς ὑπηρεσία προέλευσης τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο.⁴⁸

Ἡ κυβερνητικὴ κρίση στὸ μεταξὺ συνεχιζόταν. Ὁ Μαζαράκης κατέθεσε τὴν ἐντολὴ στὶς 20 τοῦ μηνός, «κυρίως ἀπὸ ἠττοπάθεια ἀλλὰ καὶ λόγω ἀντιρρήσεων νὰ συνεργαστεῖ μετὰ τὸν Μανιαδάκη», σύμφωνα μετὰ τὸν Βρετανὸ πρεσβευτὴ.⁴⁹ Τὸ μεσημέρι τῆς ἴδιας μέρας ὀρκίστηκε ἀντιπρόεδρος τῆς Κυβέρνησης ὁ ναύαρχος Σακελλαρίου, μετὰ πρόεδρο τὸν Γεώργιο. Στὸ

47. Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 220 κ.έ. Βλ. ἐπίσης Τσολάκογλου, ἐνθ. ἀν., σ. 130.

48. Ἐκθεση Παπάγου, «Παρατηρήσεις τινες τοῦ Ἀρχιστρατήγου ἐπὶ τῶν συνθηκῶν τῆς συνθηκολογήσεως τοῦ Τ.Σ.Η.», 23 Ἀπρ. 1943, Δ.Ι.Σ., Φ. 634.

49. Palairer πρὸς Foreign Office, τηλ. ἀρ. 769, 20 Ἀπρ. 1941, 1.00 μ.μ., R 4191/11/19, F.O. 371/29819. Βλ. ἐπίσης Α. Μαζαράκης - Αἰνιὰν, Ἀπομνημονεύματα, Ἀθήνα 1948, σ. 608 κ.έ.

μεταξύ ὁ μηχανισμός τῆς πρωθυπουργοποίησης τοῦ Τσουδεροῦ εἶχε τεθεῖ σέ κίνηση. Ἡ ὑποψηφιότητα τοῦ Τσουδεροῦ ἐξεταζόταν στό Foreign Office ἀπό τὴν προηγούμενη ἡδῆ. Ὁ Τσουδερός ἦταν βενιζελικός καὶ Κρητικός, εἶχε χρηματίσει διοικητὴς τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος ὡς τὴν ἀποπομπή του ἀπὸ τὸν Μεταξᾶ τὸ 1939, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἦταν τυφλὰ ἀφοσιωμένος στοὺς Βρετανούς. Ἡ προέλευσή του, ἰδίως, τὸν καθιστοῦσε ἀπαραίτητο, «ἐπειδὴ ἡ Κρήτη, ὡς γενέτειρα τοῦ Βενιζέλου, ἦταν σαφῶς ἀντιμοναρχική». Γενικὰ θεωρήθηκε ἀναγκαῖο νὰ συμπεριληφθοῦν στὴ νέα κυβέρνηση ὅσο τὸ δυνατόν περισσότεροι βενιζελικοὶ καὶ Κρητικοί, γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ ἐγκατάσταση τῆς κυβέρνησης στὴν Κρήτη.⁵⁰ Ὁ Τσουδερός ὀρκίστηκε στὶς 21 Ἀπριλίου, ἀφοῦ «ἐπεκοινώνησε» μέσω medium, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος, μὲ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο, ὁ ὁποῖος ὑποσχέθηκε κάθε συμπάρασταση στὸ δύσκολο ἔργο ποὺ ἀναλάβαινε.⁵¹

Σὲ σύσκεψη ποὺ συγκλήθηκε τὸ πρωῖ τῆς ἴδιας μέρας γιὰ νὰ ἐξεταστοῦν οἱ περαιτέρω ἐνέργειες τῶν συμμάχων παρακάθησαν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὁ βασιλιάς καὶ ὁ Βρετανὸς ἀρχιστράτηγος, ὄχι ὅμως καὶ ὁ Παπάγος. Σὲ ἐρώτηση τοῦ Wavell, ἂν καὶ κατὰ πόσον ἦταν σὲ θέση ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς νὰ ἀντιτάξει ἄμυνα στὶς Θερμοπύλες στὸ ἀριστερὸ τῶν βρετανικῶν δυνάμεων, ὁ βασιλιάς παραδέχτηκε ὅτι καμιὰ συγκροτημένη μονάδα τοῦ στρατοῦ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ φτάσει στὴν τοποθεσία αὐτὴ ἐγκαίρως. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς δήλωσης ἦταν ἡ αἴτηση τοῦ Wavell νὰ ἀποχωρήσουν ἀμέσως τὰ βρετανικὰ στρατεύματα. Ἡ αἴτηση ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν βασιλιά.⁵² Πρέπει νὰ τονιστεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ ἐκκένωση τῶν βρετανικῶν στρατευμάτων εἶχε ἐξεταστεῖ ἡδῆ τὴν προηγούμενη μέρα σὲ σύσκεψη τῶν Βρετανῶν ἀρχηγῶν τῶν τριῶν ἐπιτελείων, στὴν ὁποία πῆρε μέρος καὶ ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Anthony Eden, ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Churchill. Ἀπὸ στρατιωτικὴ ἀποψη, ἡ ἄμεση ἐκκένωση τῶν στρατευμάτων ἦταν ἐνδεδειγμένη, γιὰ τὴν θὰ ἐξασφάλιζε τὴ διάσωση τοῦ μεγαλύτερου τμήματός τους. Ἀντίθετα, ἡ παράταση τῆς ἀντίστασης στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀφενὸς ἐλάττωνε τὶς πιθανότητες ἀσφαλοῦς ἀπαγγίστρωσης τῶν στρατευμάτων καὶ ἀφετέρου χρειαζόταν ἐνισχύσεις.⁵³ Ἐπίσης πρέπει νὰ σημειωθεῖ σχετικὰ μὲ τὸ μέτωπο Θερμοπυλῶν, ὅτι ἡ ἀπειλὴ ἐκδηλώθηκε, ὄχι στὸ ἀριστερὸ τῶν βρετανικῶν δυνάμεων, τὸ ὁποῖο ὁ Wavell ζήτησε νὰ καλυφθεῖ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ στρατό, ἀλ-

50. Σχόλια τοῦ Foreign Office, 19 Ἀπρ. 1941, R4121/11/19, F.O. 371/29819.

51. Η. Βενέζης, Ἐμμανουὴλ Τσουδερός, Ἀθήνα 1966, σ. 180-181.

52. Palairot πρὸς Foreign Office, τηλ. ἀρ. 772, 21 Ἀπρ. 1941, R4233/G, F.O. 371/29819. Βλ. ἐπίσης Palayfair, ἔνθ. ἀν., τόμ. Β', σ. 95.

53. J. Kennedy, The Business of War, ἐπιμ. Β. Fergusson, Λονδίνο 1957, σ. 98-99.

λά στο δεξιά.⁵⁴ Τέλος, πριν από την σύσκεψη τής 21ης ‘Απριλίου, ό Wavell είχε ενημερωθεί από τούς διοικητές του στίς Θερμοπύλες, οί όποιοι έκριναν ότι παρατεταμένη άμυνα στην τοποθεσία αυτή ήταν άδύνατη και ότι ήταν προτιμότερο νά διαταχτεί ή άμεση εκκένωση τών βρετανικών στρατευμάτων.⁵⁵

Στό μέτωπο, τό πρώτο πρωτόκολλο τής άνακωχής είχε ήδη ύπογραφεί στίς 20 ‘Απριλίου, για νά ακολουθήσει και δεύτερο, με δυσμενέστερους όρους παράδοσης, την έπομένη.⁵⁶ Οί εξελίξεις στο μέτωπο όμως ήταν έλάχιστα γνωστές στην Κυβέρνηση, ή τουλάχιστον αυτή την έντύπωση έδιναν οί κυριώτεροι εκπρόσωποί της. Τό άπόγευμα τής 21ης ‘Απριλίου ό βασιλιάς κάλεσε τό Βρετανό πρεσβευτή και παρουσία τού πρωθυπουργού δήλωσε ότι τά έλληνικά στρατεύματα στην ‘Ηπειρο θά κρατούσαν τις θέσεις τους τουλάχιστον για τέσσερις - πέντε μέρες άκόμη. ‘Η περιέργη αυτή δήλωση ήταν άποτέλεσμα διαβεβαίωσης τού Παπάγου πρós τόν Γεώργιο και είναι δύσκολο νά εξηγηθεί, δεδομένου ότι τόσο ό άρχιστράτηγος όσο και ή Κυβέρνηση είχαν ήδη λάβει σήμα τού Πιτσικά με τό όποιο τούς πληροφορούσε ότι ό Τσολάκογλου είχε προβεί στη μοιραία ένέργεια. ‘Η πιθανώτερη εξήγηση είναι ότι και ό Γεώργιος και ό Παπάγος γνώριζαν την ένέργεια τού Τσολάκογλου, αλλά πίστευαν ότι έπρόκειτο για μεμονωμένο κρούσμα άπείθειας. ‘Η αντίδρασή τους στην είδηση τής ένέργειας αυτής ήταν νά διατάζουν τόν Πιτσικά νά συλλάβει τόν Τσολάκογλου. Είναι ένδιαφέρον επίσης ότι ούτε ό Γεώργιος ούτε ό Τσουδερός πίστευαν ότι ό Τσολάκογλου ήταν προδότης, αλλά ότι άπλώς «είχε προσβληθεί από την ασθένεια τής ήττοπάθειας».⁵⁷

Την έπόμενη, 22 ‘Απριλίου, βασιλιάς και Κυβέρνηση άρχισαν τις άπαιτήτες προετοιμασίες για την άναχώρησή τους τό πρωί τής 23ης. ‘Η Κυβέρνηση στο μεταξύ ένήμερωσε τόν Wilson για την επικείμενη παραίτηση τού Παπάγου από τό άξίωμα του και τή διάλυση τού Γενικού Στρατηγείου. ‘Η εξήγηση πού δόθηκε ήταν ότι δέν θά έπρεπε νά μείνει κανείς σε ύψηλή θέση, ώστε νά μπορέσει νά διαπραγματευτεί με τούς Γερμανούς.⁵⁸ Σε αίτησή του πρós τό ύπουργείο Στρατιωτικών, με ήμερομηνία 23 ‘Απριλίου, ό Παπάγος ζητούσε νά άπαλλαγεί από τά καθήκοντα τού άρχιστράτηγου και νά

54. G. L o n g, Greece, Crete and Syria, Καμπέρρα 1953, σ. 195.

55. P l a y f a i r, ένθ. άν., τόμ. Β’, σ. 95.

56. Τ σ ο λ ά κ ο γ λ ο υ, ένθ. άν., σ. 140 κ.έ.

57. Palairet πρós Foreign Office, τηλ. άρ. 774, 21 ‘Απρ. 1941, 7.00 μ.μ., R 4235/G, F. O. 371/29819. Βλ. σήμα Πιτσικά, Γ. Ε. Σ., Τό τέλος μιάς έποποιίας, σ. 224 κ. έ.

58. Wilson πρós Wavell, προσωπικό, 23 ‘Απρ. 1941, R 4615/11/19, F. O. 371/29820.

ἀποστρατευτεί, αίτηση πού έγκρίθηκε με Βασιλικό Διάταγμα τής ίδιας ήμερομηνίας.⁵⁹ Στο Foreign Office έπικρατούσε ή γνώμη ότι ή παραίτηση του Παπάγου και ή διάλυση του Γενικού Στρατηγείου όφείλονταν μάλλον στην έλλειψη έμπιστοσύνης τής Κυβέρνησης στο πρόσωπο του Παπάγου.⁶⁰

Στις 23 'Απριλίου, οί εκπρόσωποι του έπίσημου 'Ελληνικού Κράτους αναχώρησαν για την Κρήτη. Την ίδια μέρα τó πρωϊ ό Τσολάκογλου ύποχρεώθηκε να ύπογράψει και τρίτο πρωτόκολλο συνθηκολόγησης, τó όποιο συνυπέγραψε, εκτός από τόν διοικητή τών γερμανικών στρατευμάτων και ό 'Ιταλός συνάδελφός του. 'Η έπόμενη πράξη του 'Ελληνα στρατηγού ήταν ό σχηματισμός κυβέρνησης ύπό την προεδρεία του. 'Ο ίδιος ισχυρίστηκε ότι ποτέ δέν επιδίωξε τó σχηματισμό κυβέρνησης και ότι αναγκάστηκε από τά πράγματα να τó πράξει. Φαίνεται όμως ότι δέν ήταν τόσο διστακτικός όσο ισχυρίζεται. Σε συνομιλία πού είχε με τόν 'Ελληνα διπλωμάτη 'Ιωάννη Πολίτη τó Μάιο του 1941, ό Τσολάκογλου αναφέρεται ότι εξέφρασε την πεποίθηση ότι ή 'Ελλάδα έπρεπε να ταχθεί με τó μέρος τής Γερμανίας και άκόμη να προβεί σε παραχωρήσεις προς την Βουλγαρία. 'Εξέφρασε επίσης τή γνώμη ότι οί 'Ελληνες είχαν κάθε συμφέρον να έξευμενίσουν τούς Γερμανούς, και άκόμη να προσανατολιστουν στο κοινωνικό τους σύστημα.⁶¹

Την ήμέρα τής ύπογραφής του τελικού πρωτοκόλλου τής συνθηκολόγησης (23 'Απριλίου) συνέβη στο μέτωπο ένα άξιομνημόνευτο και συμβολικό γεγονός: άξίζει να παρατεθεί όπως αναφέρεται στην έκθεση του διοικητή του Α' Σώματος στρατού : «'Ο Ταγματάρχης του Πυροβολικού Βέρσης διαταχθείς ύπό τών Γερμανών να παραδώση τά Πυροβόλα τής Μοίρας του, άφου συνεκέντρωσε ταύτα και τούς απέδωκε τιμάς, ηύτοκτόνησε, ένψ ή Μοίρα του έψαλλε τόν 'Εθνικόν 'Υμνον».⁶²

59. 'Εκθεση Παπάγου, ένθ. άν.

60. Σχόλια Foreign Office, 24 'Απρ. 1941, R 4615/11/19, F. O. 371/29820.

61. Σημειώσεις συνομιλίας του Πολίτη με τόν Τσολάκογλου, Μάιος 1941, Προσωπικό 'Αρχείο 'Ιωάννη Πολίτη, 'Αρχείο Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη.

62. 'Εκθεση διοικητή Α' Σώματος, άντιστράτηγον Δεμέστιχα, Δ.Ι.Σ., Φ. 641, σ. 22.